

II. C. 23

BIBLIOTHECA INDICA;

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES

No. 183.

(GOPALATAPANI)

OF THE

ATHARVA VEDA.

WITH THE
COMMENTARY OF VISVESVARA.

EDITED BY

HARACHANDRA VIDYABHUSHANA AND

VISVANATHA SASTRI.

CALCUTTA:

989

PRINTED AT THE GANESHA PRESS.

1870.

BI 64

~~2977~~

~~V4149H~~

~~1-1-4
2-2-6-ADM
64~~

012647

15894

श्रीगोपालतापनी ।

नाथनाथ बंशीपनिषत्

विश्वेश्वर-प्रखित-विरचित-टीका सहिता ।

श्रीलश्रीयुक्त

आसियाटिकसोसाइटीनामकसमाजानुमत्या

श्रीहरचन्द्रविद्याभूषणेन श्रीविश्वनाथशास्त्रिणा च

प्रकाशिते परिसंस्कृता ।

कलिकाताख्यमहानगरे

महेश्वरचन्द्र मुद्रिता ।

संवत् १८९६ ।

अग्रीवरीभूतस्य वस्तुतः देवतः कालतन्त्रापरिच्छेदसच्चिदानन्दस्वरूप-
श्रीकृष्णारूपपरब्रह्मणोऽभिव्यक्ततया चास्याः ब्रह्मविद्येति समाख्या
सर्वजनसाधारणी निराबाधैव ।

अस्याष्टीकात्रयमेतस्यां कलिकाताख्यमहानगर्यां परिदृश्यते । आद्या
यथासुतग्रन्थानुसारिणी विद्वज्जनमानसानन्दिनी दुरवगमपङ्क्तिरचिता
सुविस्मयप्रदोपेता पण्डितवरश्रीविश्वेश्वरप्रकीता ।

द्वितीया तु पुनः पण्डितशरोमणिनां नारायणेन रचिता । दीपिकाख्या
यदीया कृतिः वासुदेवोपनिषद्गोपीचन्दनोपनिषदाद्यासु बङ्गीषूपनिषत्सु
समुल्लसति । अपरा गौखामिवंशावतं साग्नेश्वरेश्वरीसमासादितविविध-
ब्राह्मसिद्धान्तविचक्षणैर्जीवगौखामिभिर्विरचिता ।

असत्याम्बुद्रायामेतस्याः संविज्ञानं सङ्गतः साधारणानामैव भ-
वितुमर्हतीति कलिकाताख्य महानगरीस्थान्तिथाटिकूसोसाइटीपदा-
भिधेयप्रधानसमाजैरासियानाममहाभूखण्डियप्राचीनतन्त्रानुसन्दर्ध्वरेतं
मुद्रापयितुमाज्ञापितोऽस्मि । ततस्तपनीयसमीचीनपाठस्यावधिधुर्गुणा
प्रभतं प्रयासमुररीकृत्य पुस्तकान्तराणि पञ्च समाहृत्य तत्तदीयविभिन्नप्राय
पाठपरिपाटीमवलोक्य यावानेव पाठो लघीयस्या मनोऽया सम्यगवधा-
रितस्तुवानेव प्राधान्येनात्र मुद्रितः, पुस्तकान्तरीयपाठप्रभेदास्तु पत्रा-
णामधः सूक्ष्मतरैरुत्तमैर्मुद्रापिताः । समाहृतपुस्तकानामेकं नवीनं परि-
सुद्धप्रायं कलिकाताख्यमहापत्तनावस्थायिनः श्रीयुक्तवावुराजेन्द्रसालमि-
श्रमहोदयादधिगतं, द्वितीयं प्राचीनं मपरिसुद्धं तत्रत्यसंस्कृतपाठशास्त्रतः,
तृतीयमपरिसुद्धं नूतनं काशीधामवासिवावुश्रीहरिश्चन्द्रतः प्राप्तं, चतुर्थं
मदिसुद्धं । नवीनं तत्रत्यवावुश्रीशीतलप्रसादतः, पञ्चमन्तु प्राचीनप्रायं
टीकाविकसितं कलिकातासंस्कृतपाठशाखाध्यापकश्रीराममयतकरत्नात्स
मानीतं, यतेशां इभेदाद्यं क्रमेण ख, ग, घ, ङ, च, इति पञ्चभिर्वर्णैः
पदानां सङ्गतेः कृतस्तेनैवात्र सर्वत्र व्यवहारोऽवगन्तव्यः ।

गुणैक्याद्विधौ भूयिष्ठगुणमखिलेषु विद्वज्जनानिदानोमिदमभ्यर्थये ।
यद्यत्र भान्तेरन्यथा विधानं स्वस्वजनं वा समजनि मात्रावर्षादीनां,
तत्र भवन्तः सहातिनस्तदनुष्ठान्नास्मात् प्रमापयन्तु, प्रायेण हि सन्तः
समावन्तो भवन्ति ।

तिस्रश्चापि टीकास्त्राद्या प्रायेण हि तापनीययावतीयाश्चप्रख्यापकतया
प्राधान्येन मुद्रिता । एतस्यां यत्र यत्र तापनीयपदस्य व्याख्यानं नो दृष्टं
तत्र नारायणप्रणीता जीवगीस्वामिहता ना व्याख्या तत्सुट्टीकात उद्धृत्य
यत्राणामधो विन्यस्ता । यत्र च पृथक् व्याख्यानं परिदृष्टं तत्र उभयो-
रपि व्याख्यानं सङ्गलप्य स्वल्पाक्षरैरङ्कितं ।

विश्वेश्वरप्रणीतटीकायां समाप्तिसूचकं भवसन्तापसन्तानशातनी-
त्यादिकमेकं पद्यं विद्यते । सर्वेषु पुस्तकेषु तदीयस्वतुर्थपादः जनार्दन-
विनिर्मितेति अनन्तरं श्रीमद्विश्वेश्वरविरचितायां गोपालतापनीटीका-
यामिति वर्त्तते ।

अत्र तु सन्देहः किमियं विश्वेश्वरप्रणीता जनार्दनप्रणीता वेति ।
यदि केषुचिद्देशान्तरीयपुस्तकेषु विश्वेश्वरविनिर्मितेति पाठो विद्येत उत
वा विश्वेश्वरस्य जनार्दनेत्यपरं नामधेयं मूप्रसिद्धमुपलभ्येत तदास्य समा-
धानं रमणीयतरमिति सुधीर्भविर्वेचनीयमित्यलमप्रकृतानत्यजल्पनेन
इति ।

गोपालनापन्याः ।
सूचिपत्रं ।

विषयः ।	पृष्ठाङ्काः ।	पक्ष्यङ्काः ।
अधिकारिनिरूपणं ।	२	१३
अष्टदलपत्रस्य रूपकोक्तिः ।	५६	६
आप्तपत्रशब्दार्थस्य रूपककथनं ।	५७	२
आवरणपूजाविधानं ।	१५	१
आराधनाधिष्ठानपीठनिरूपणं ।	१३	२
उक्तसने मन्त्रसंवादकथनं ।	१०	१
खोन्नारपुटितपञ्चपदमन्त्रजपफलं ।	१८	२
कण्ठमालाशब्दार्थविवरणं ।	५८	३
किरीटशब्दार्थव्याख्यानं ।	५८	५
कुण्डलशब्दार्थकथनं ।	५८	६
कौस्तुभशब्दार्थकथनं ।	५८	१
मदादीनां विद्यादिरूपेणोपासनकथनं ।	५८	१
गणेशदेविङ्गावस्थितिनिरूपणं ।	४३	१
गान्धर्वी प्रति दुर्वासस उक्तिः ।	६६	१
गोविन्दशब्दार्थप्रश्नः ।	४	१
गोपीजनवृक्षभविष्यकप्रश्नः ।	४	२
ग्रन्थप्रयोजनकथनं ।	२	१५
ग्रन्थविषयप्रतिपादनं ।	२	१५
गोविन्दशब्दार्थनिरूपणं ।	३०	१
गोपालमन्त्रोच्चारणफलं ।	८	३
गोपीनां दुर्वाससः समीपगमनं ।	३०	५
गोपीनां स्वदेशगमनाय दुर्वासस आज्ञापदानं ।	३१	२

गोपासस्य मथुरायां नित्याघिष्ठानकथनं ।	४८	४
चन्द्रध्वजदृष्टान्तेन ओङ्कारपुटितपञ्चपदमन्त्रावर्तिफल कथनं ।	२२	४
चतुर्थ्युच्चारणं ।	५०	४
चतुर्भुजधारिश्रीकृष्णस्य ध्यानं ।	५५	१
चतुर्भुजशब्दार्थकथनं ।	५८	३
जीवस्य भोक्तृत्वव्यवस्थापनं ।	३५	२
दिव्यध्वजशब्दार्थस्य रूपकौक्तिः ।	५७	१
दुर्वाससे भस्मप्रदानं ।	३१	१
दुर्वाससो गोपीनाञ्च परस्परसंवादः	३२	३
दुर्वाससं प्रति राधिकायाः पुत्रः ।	३२	३
दुर्वाससो राधिकां प्रति पुनरुक्तिः ।	३८	५
द्वादशमूर्त्तीनां प्रत्येकोपासकनामकथनं ।	४४	४
द्वादशमूर्त्त्यां आराधनफलं ।	४५	४
द्विभुजस्य ध्येयत्वकथनं ।	५६	२
ध्येयस्वरूपप्रश्नः ।	६	१
परमदेवार्तिविषयकः सनकादिप्रश्नः ।	२	१
पञ्चपदात्मकश्रीकृष्णभजनफलं ।	१७	२
पञ्चपदमन्त्रस्य दशाक्षरादिमन्त्रवीजत्व कथनं ।	१८	५
पञ्चपदमन्त्रस्वरूपप्रश्नः ।	२०	३
पञ्चपदमन्त्रस्वरूपकथनं ।	२०	४
पञ्चपदमन्त्राङ्कुरतभौतिकदिष्टिनिरूपणं ।	२३	३
परमात्मस्वरूपकथनं ।	२३	२
पञ्चपदात्मकश्रीकृष्णमन्त्रजपफलं ।	२७	१
पीठपूजाविधानं ।	१५	३

प्रोक्ताथे मन्त्रसंवादः ।	२४	२
प्रोक्तमन्त्रजपे श्रुतिसंवादः ।	२७	६
प्रभृत्वादिस्तुतिः ।	६३	३
प्रतिमादौ श्रीलक्ष्म्यार्चनफलं ।	४८	४
प्रोक्ताथं प्रति श्रीलक्ष्म्यस्तोत्रं ।	४०	१
भक्तप्रश्नः ।	६	१
भजनप्रश्नोत्तरं ।	११	१
मङ्गलाचरणं	९	१
मन्त्रान्तरेण पञ्चपदेभ्यो जगत्सृष्टिकथनं ।	२३	४
मधुरायाः श्रेष्ठत्वव्यवस्थापनं ।	४०	२
मधुरायाः श्रेष्ठत्वे मन्त्रसंवादः ।	४६	३
मधुरायां गोपालभजनस्य फलोत्कर्षकथनं ।	४५	१
मधुराशब्दार्थविवरणं ।	५६	३
रसनविषयकप्रश्नः ।	६	१
रसनप्रश्नोत्तरं ।	१०	१
रार्धिकायाः पुनः प्रश्नः ।	३८	१
रौद्रादिद्वादशमूर्त्तिनामवस्थानकथनं ।	४४	३
रुद्रादिकर्तृकपूजनमन्त्राः ।	६७	४
वासुदेवस्तोत्रकथनं ।	२५	५
रुद्रद्वन्नादिद्वादशवननिरूपणं ।	४१	१
रुद्रद्वन्नादिषु आदित्यादिदेवानामवस्थानकथनं ।	४२	३
ब्रह्मावतारकथनं ।	५३	३
श्रीलक्ष्म्यविषयकप्रश्नः ।	४	१
श्रीलक्ष्म्यध्यानादिफलकथनं ।	५	२
श्रीलक्ष्म्यध्याननिरूपणं ।	७	१

श्रीकृष्णस्याराध्यत्वकथनं ।	११	२
श्रीकृष्णस्य जगत्पालकत्वकथनं ।	११	४
श्रीकृष्णस्य जगदुत्पादकत्वकथनं ।	१२	१
श्रीकृष्णस्य गोपालविद्यामयत्वनिश्चिः ।	१२	२
श्रीकृष्णोपासन प्रश्नः ।	१३	१
श्रीकृष्णस्य मोक्षप्रदत्वव्यवस्थापनं ।	१८	४
श्रीकृष्णद्रष्टव्यः पञ्चपदमन्त्रप्रतिः ।	२१	१
श्रीकृष्णगोपीसंवादः ।	२८	१
श्रीकृष्णस्मरणमाहात्म्यकथनं ।	३०	२
श्रीगोपालस्य सर्वभूतान्तर्यामित्वव्यवस्थापनं ।	३३	१
श्रीकृष्णस्याभोक्तृत्वप्रतिपादनं ।	२५	१
श्रीकृष्णस्य साक्षिरूपकथनं ।	३५	२
श्रीकृष्णस्य विद्यारहितत्वकथनं ।	३६	१
श्रीकृष्णस्य बहुविधविकारशून्यत्वकथनं ।	३५	५
श्रीकृष्णस्वरूपकथनं ।	२८	६
श्रीकृष्णवतारश्रेष्ठत्वप्रश्नः ।	३८	५
श्रीकृष्णभक्तानां मधुरावस्थानोक्तिः ।	५१	३
श्रीकृष्णब्रह्मणोः प्रश्नोत्तरे ।	५२	१
श्रीवत्सलाश्वनशब्दार्थकथनं ।	५७	३
श्रीकृष्णस्य सगुणनिर्गुणोभयात्मकत्वकथनं ।	६०	१
श्रीकृष्णवतारानामाभरणादिप्रश्नः ।	६१	१
श्रीकृष्णं प्रति ब्रह्मोक्तिः ।	६१	५
श्रीगोपालकृतिः ।	६५	१
सनकादीन्प्रति ब्रह्मण उत्तरं ।	३	१
खाहाविषयकप्रश्नः ।	४	२

श्रीगोपालतापन्याः

शुद्धिपत्रम् ।

शुद्धाङ्काः ।	पङ्क्त्यङ्काः ।	शब्दः ।	शब्दः ।
२	१	मघुः कः परमो	मूघुः कः परमो
२	२	विभेति	बिभेति
२	६	बुद्धेः	बुद्धेः
२	१०	त्रातं	त्रातं
३	२	मृत्युर्विभेति	मृत्युर्विभेति
३	४	विभेति	बिभेति
३	१३	विभेति	बिभेति
४	१६	विभेति	बिभेति
६	१८	पुस्तकपाठः	पुस्तकपाठः
७	१७	गोपीगौपगवावोत- मिति । कैश्चित्	गोपीगौपगवावोत- मिति कैश्चित्
१२	६	मकरोत्	मकरोत्
१२	२१	भगवद्दीर्घ्यं	भगवद्दीर्घ्यं
१२	२१	कतोऽर्धः	कृतोऽर्धः
१५	८	मण्डुकादि	मण्डुकादि
१५	२३	मल	मूल
१६	२	नेर्हृत्यवायये	नेर्हृत्यवायये
१६	२१	शुक्लवर्गाय	शुक्लवर्गाये
१८	२०	असेवात् असेवनात्	असेवात् असेवनात्
२१	१५	प्रकटो कुर्वन्	प्रकटी कुर्वन्

२१	२१	इति श्रवः	इति श्रवः
२१	२२	टीकायां	टीकायां
२२	२	स्त्रीपुंसादि	स्त्रीपुंसादि
२२	४	मात्मनं	मात्मनं
२२	१३	समात्यर्थः	समात्यर्थं
२२	१६	पदात्	पदात्
२२	२२	खाद्यापदं	खाद्यापदं
२३	११	चष्टेति	चष्टे इति
२३	१७	अपतत्	आपतत्
२४	१७	विश्वदादिगुणकं पदमेव । वासुदेवः	विश्वदादिगुणकं पदमेव वासुदेवः
२५	२	स्तत्या	स्तुत्या
२५	८	कमसापतये	कमसापतये
२७	१	जगद्गुरो	जगद्गुरो
२७	४	स्ततिभि	स्तुतिभि
२७	८	पर्व	पुर्व
२८	१६	आस्त्रादयेदिति	आस्त्रादयेदिति
३०	३	अव्रतीव्रती	अवती व्रती
३२	७	शब्दवानाकाशः ॥ ११ ॥	शब्दवानाकाशः
३२	१८	शब्दवानिति ॥ १२ ॥	शब्दवानिति ।
३३	८	भूमि	भूमि
३३	१६	सङ्घा	सङ्घा
३५	११	सुपर्ण	सुपर्णा
४०	२०	भूतानां	भूतानां
४१	२१	अर्शादित्वात्	अर्शादित्वात्

४४	८	प्रदन्वाख्या	प्रदुन्वाख्या
४४	१३	भूमिख्या	भूमिख्या
४४	१६	चतुर्थी	चतुर्थी
४४	१८	प्रत्यक्षासौ	प्रत्यक्षा चासौ
४६	२०	खवताबां	खवताराबां
४६	२१	प्रखवार्थमाह	प्रखवार्थमाह
४६	२३	खोकारस्यांशैः कृत इति टीकासम्मतः पाठः	खोङ्कारस्यांशकैः कृत इति खचिञ्जितप्रुक्तपाठो विश्वेश्वरसम्मतः
४८	१	मवाधितं	मवाधितं
४८	५	क्तवै	क्तु वै
४८	११	धात्वर्णान्तशब्दस्य	धात्वर्णान्तशब्दस्य
४८	१३	मवाधितं	मवाधितं
४८	१७	मायाया	मायाया
४८	३	यस्तजम्बु	यस्तु जम्बु
४८	१८	सपत	सप्त
४८	१८	बोडय	बोडय
५०	१०	जम्बुदीपे	जम्बुदीपे
५०	१३	चतुर्थ्युह	चतुर्थ्युह
५०	२२	स्तेनेति	स्तेनेति
५१	२१	हीनाः य किन्तु	हीनाः ये किन्तु
५२	३	वै हङ्कार	वै हङ्कार
५२	२२	महती. वे इति	महती वे अहङ्कार इति
५४	१	माभात्मको लब्धौ	माभात्मकः लब्धौ
५४	८	तदात्मकः	तदात्मकः

५४	२२	मथुरायां	मथुरायां
५५	७	कीरीटं	कीरीटं
५५	१३	चिन्हितं	चिञ्जितं
५५	१८	वचनं	वचनं
५६	६	संसारार्थं	संसारार्थं
५६	१४	सम्यक् ज्ञानं जगद्भ्रमं	सम्यक् ज्ञानं सद् जगद्भ्रमं
५६	१८	संसारार्थं सञ्जातं	संसारार्थवसञ्जातम्
५७	१५	सूर्यग्राम्बरौ	सूर्यग्राम्बरौ
५७	२२	निर्मित	निर्मित
६०	२०	सगुणमेक	सगुणमेक
६०	२१	सगुण	सगुणं
६२	२	गान्धर्वी	गान्धर्वी
६५	७	भूर्भुवः	भूर्भुवः
६५	१७	खल्लस्यै	खल्लस्यै
६६	५	समानात्मन	समानात्मने
६६	८	भूर्भुवः खल्लस्यै	भूर्भुवः खल्लस्यै
६६	१०	तस्यैव	तस्यै वै
६६	१७	खल्ल	खल्ल
६६	२७	भूतात्मा	भूतात्मा
६७	२२	खल्ल	खल्ल
६७	२३	पठनीयम्	पठनीयम्
६८	५	कर्तृत्वं	कर्तृत्वं
६८	२३	पाठः	पाठः

गोपालतापनी ।

पूर्व भागः ।

श्रीगणेशायनमः ।

(१) श्रीं सच्चिदानन्दरूपाय कृष्णायान्निष्टकारिणे ।

नमो वेदान्तवेद्याय गुरवे बुद्धिसाक्षिणे ॥ १ ॥

परमकारणिकतया सगुणोपासनक्रमेणाधिकारिजनानामनर्थ-
निवृत्तये(१)सच्चिदानन्दस्वरूपश्रीकृष्णान्तावाप्तये च श्रीगोपालविद्यामुष्ठी-
पयन्ती तापनी श्रुतिः श्रोतृणामविघ्नविद्यासिद्धये सदाचारावबोधनाय
विषयसौलभ्यप्रकाशनेन तत्प्रवृत्तिसिद्धये च प्रतिपाद्यपरमदेवतप्रणति-
सत्त्वमं मङ्गलं प्रकाशयति, सच्चिदानन्दरूपायेति । 'कृष्णाय,' 'नमः,'
इति सम्बन्धः । कृष्णशब्दः सच्चिदाचकः, नशब्दश्चानन्दवाचकः, इत्यभिप्रेत्य
कृष्णशब्दार्थमाह, सदिदि । 'सच्चिदानन्दः,' एव स्वरूपं यस्य, सः तस्मै(२)
क्षेत्रकर्षकत्वं कृष्णशब्दार्थमाह, अक्षिष्टेति । 'अक्षिष्टम्' अविद्याऽस्मित-
रागद्वेषाभिवेशलक्षणाक्षेत्रपक्षकरहितं, भक्तजनं करोति तच्छीलाय(३)।

१ श्रीं तत्र कृष्णः कस्मान् । कर्त्तृपदं वाचकः शब्दो न च निर्दन्तिवाचकः । तयो-
रैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते । इति घ. ङ. चिह्नितपुस्तकद्वयस्य प्रारम्भे पाठः ।
अस्य, कृष्यते विलिखते इति कृट् भूमिः सर्व्याधारः, निर्दन्तिरानन्दः सुखं, तयो रैक्यं
सामानाधिकरण्यां, तच्च यदा कर्मधारयेण भवति तदा परं ब्रह्म कृष्ण इति शब्देनाभि-
धीयते । अथवा भपक्षं ह्योपासकत्वं, निर्दन्तिः सुखस्वरूपं ब्रह्म, तयो रैक्यम् अथ्यामनिष्टत्वा
शुद्धात्मतापादमिति व्याख्या नारायणेन कृता । विश्वेश्वरेश तु नैप पाठो धृतः ।

२ जनानर्थनिवृत्तये इति ग, ङ, चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः ।

३ सच्चिदानन्दं यद् ब्रह्म तदेव स्वरूपं यस्य तस्मै । यद्वा समौ सर्वकारुदेशसत्ताक्षी
सर्वोत्कृष्टौ श्रीं ज्ञानानन्दौ तावेव स्वरूपं साकारो यस्मै तस्मै इति जीवगोस्वामिकृतोर्थः ।

४ अक्षिष्टं यथा स्यात्तथा गोबद्धं नधारणकोशवधादिलोकां कर्तुं शीघ्रं यस्य तस्मै
इति जीवगोस्वामिकृतोर्थः ।

ओ मुनयो ह वै ब्रह्माणमचुः, कः परमो देवः, कुतो मृत्युः^(१)
विभेति, कस्य दिज्ञानेन अखिलं दिज्ञानं भाति,^(२) केनेदं विश्वं

तत्सद्भावे प्रमाणमाह । 'वेदान्तवेदाय' लक्षणादृच्या प्रकाशाय इत्यर्थः ।
“ तं त्वीपनिषदं पुरुषं पृच्छामि ” “ वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः ” इति
श्रुतेः, स्मृतेश्च । नमस्यतीपथिकं रूपमाह, विशेषणद्वयेन । 'गुरवे'
सर्वाहितोपदेशे, 'बुद्धेः' सर्वेन्द्रियप्राणमनोधियां, 'साक्षिणे' । एतेन
ज्ञानदाहत्वेन प्राधान्यं सूचितम् । वेदान्तवेदाय, इति विषयः सूचितः ।
उपनिषद्दवावतादपि तापन्या विषयप्रयोजनादिकं सूचितम् ।
तथा हि ये इमां गोपालविद्यामुपयान्ति मुमुक्षवस्तेषामियं गोपालविद्या
गर्भज-भजरशोभाद्यन्तर्ध्रातं ज्ञातयति, तथा कृष्णार्थं संसारविनिवर्त्तकं
परं ब्रह्म गमयति । संसारहेतुविद्यादिकं च व्यत्यन्तमवसादयति विनाशय-
तीति व्युत्पत्त्या गोपालविद्या उपनिषदुच्यते । तद्धेतुत्वाच्च ग्रन्थेऽपि
उपनिषदित्युच्यते । “ आयुर्वेद्युतम् ” इत्यादिवत् । अत्र मुमुक्षुरधि-
कारी । कृष्णार्थं संसारविनिवर्त्तकं सच्चिदानन्दस्वरूपं विषयः ।
आद्यन्तिकी संसारभिरुत्तिः कृष्णस्वरूपावाप्तिश्च प्रयोजनम् ॥१॥

ग्रन्थप्रयोजनादीनाञ्च साधुसाधनभावः सन्त्य इत्यभिप्रेत्य गोपा-
लविद्यास्तुत्यर्थमाख्यात्रिकामारचयति, मुनयो ह वै ब्रह्माणमिति । ह वै
इत्यव्ययम् । 'ह वै' स्मर्यते । 'मुनयः' तत्त्वमननशीलाः सनकादयः,
'ब्रह्माणं,' प्रति 'उचुः' । किम् । 'कः,' 'परमः' सर्वोत्कृष्टः,

१ कष्णामृत्युरिति घ. चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ अखिलं विज्ञानं उपनिषदिति ख. घ. चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः ।

संसरति, इति ॥२॥ तद् द्वावाच ब्राह्मणः, श्रीकृष्णो वै परमं
 दैवतम् ॥ ३ ॥ गोविन्दान्मृत्युर्विभेति ॥ ४ ॥ गोपीजन-
 वक्त्रभञ्जनेन तज् ज्ञातं (१) भवति ॥ ५ ॥

‘देवः’ । ‘कृतः’ कस्मात्, च ‘मृत्युः,’ ‘विभेति’ जस्यति । ‘कस्य,’
 ‘विज्ञानेन,’ ‘अखिलं’(२) सकलं जगत्, ‘भाति’ । ‘केनेदं विश्वं,’
 ‘संसरति’ प्रसरति उतपद्यते ॥ २ ॥

तद् हेति । ‘तत्’ तत्र प्रश्नेषु, ‘ब्राह्मणः’ कान्दस्तात् ब्रह्मा, (६) ‘उ’
 अपि, तान् प्रति ‘ह’ किल, गोपालविद्यैवोत्तरम् ‘उवाच’ । किम् ।
 ‘श्रीकृष्णः,’ ‘वै’ प्रसिद्धं, ‘परमं दैवतं’ । कृष्णशब्दः सत्तावाचकः,
 नकारश्च आनन्दवाचकः, तथाच, सदानन्दः परमं दैवतमित्यर्थः । यद्वा
 भक्तपापकर्षणात् कृष्णः परमं दैवतमित्यर्थः ॥ ३ ॥

गोविन्दादिति । गवा ज्ञानेन वेद्य उपलभ्यः ‘गोविन्दः,’ तस्मात्
 उपलब्धात्, अमृतस्वरूपावसौ ‘मृत्युः,’ ‘विभेति’ भवेन तदाज्ञा-
 कारी भवति इत्यर्थः(४) । “भीष्माऽस्मादातः पथते नीघोदिति सूर्यप्रः”
 इत्यादिश्रुतेः ॥ ४ ॥

गोपीजनेति । इदं सकलजगत् नामरूपाभ्यां गोपायति रक्षति,
 अथवा परं पुमांसं परब्रह्मस्वरूपं गोपायति संतुष्टोतीति कृतपत्न्या गोपी
 प्रकृतिर्माया, तस्याः सङ्काशाज्जातः प्रपञ्चः, ‘गोपीजनः,’ तस्य ‘वक्त्रभः’
 स्वामी ईश्वरः उत्पादनपालनसंहरणाधानम्, इत्यधिकृतत्वात् तद्विज्ञा-

१ गोपीजनवक्त्रभञ्जनेन विज्ञातम् इति ख, चिञ्जितपुष्पकपाठः ।

२ अखिलं प्राकृताप्राकृतं सर्वं वस्तु । इति जीवभोक्त्यादिप्रणीतोऽर्थः ।

३ ब्राह्मण इति प्रत्यगात्मनो हरेरपत्यं ब्राह्मणः स्वयम्भूरिति नारायणप्रणीतोऽर्थः ।

४ गोविन्दरूपेण स गोचारकः व्याप्रात् मा इव स्वत्योर्जीवानपि रक्षतीत्यर्थः । इति

जीवभोक्त्यादिप्रणीतोऽर्थः ।

स्वाहयेदं संसरतीति ॥ ६ ॥ तदु होचुः, कः कृष्णो, गोवि-
न्दश्च कोऽसाविति^(१) गोपोजनवक्त्रभः कः, का स्वाहेति ॥ ७ ॥
तानुवाच ब्राह्मणः, पापकर्षणो, गोभूमिवेदविदितो विदिता,^(२)

नेन 'तत्' अखिलं विश्वं, विज्ञातं 'भवति' । "यथा एकेन मृतपिण्डेन
अखिलं मृगमयं विज्ञातं भवति" इति श्रुतिस्मृतीतिहासलोकेषु प्रसिद्धेः ॥ ५ ॥

स्वाहयेति । सुक्रु आह आहुतिक्रिया यया सा 'स्वाहा' इति व्युत्पत्त्या
स्वाहाशब्दवाच्या मायया, 'इदं' जीवजातं, 'संसरति' संसारवद्भवति,
इत्यर्थः ॥ ६ ॥

एवं गूढार्थं ब्रह्मणा उक्त्वा तदर्थं जिज्ञासवो मुनयः 'तत्' तत्र, 'उ ह' पूर्वं,
'उचुः,' इत्याह, कः कृष्ण इति ॥ ७ ॥

प्रागुक्तार्थं ब्रह्मा प्राह इत्याह, तानुवाच ब्राह्मण इति । 'ब्राह्मणः'
ब्रह्मा, 'तान्' सनकादीन्, प्रति 'उवाच' । कृष्णस्वरूपमाह, पापेति ।
पापकर्षकत्वात् प्रागुक्तरीत्या च सच्चिदानन्दरूपत्वात् पापकर्षकसच्चिदा-
नन्द एव कृष्णः अतः परमो देव इत्यर्थः^(३) । गोविन्दस्वरूपमाह, गोभूमि-
वेदविदित इति । गवि भूमौ गोशब्दवाच्यात् वेदात् 'विदितः,'
'विदिता' वेत्ता ब्रह्मा गोविन्दः, अतस्तस्मादधिष्ठानतया ज्ञात्वा मृत्युः वि-

१ गोविन्दश्च कोमौ इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ वेदिता इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ पापं चित्तमपि स्वीयस्वीकृत्या कर्षति पापपुष्यान् पूतमाषकेभ्यादीन् अचरानपि
स्वपतान् मुक्तिदानार्थमाकर्षतीति स एव परमकृपासुः परमदैवतमिति भावः इति जीव
गोस्वामिकृतार्थः ।

गोपीजनाऽविद्याकलाप्रेरक, स्तम्भाया चेति ॥ ८ ॥ सकलं
परं ब्रह्मैव तत् ॥ ९ ॥ यो ध्यायति, रसयति,^(१) भजति,
सोऽमृतो भवति सोऽमृतो भवतीति ॥ १० ॥

मेति इत्यर्थः । गोपीजनवह्नभस्वरूपमाह, गोपीजनेति । गोपायन्तीति
गोप्यः पालनशक्तयः तासां 'जनः' समूहः, तदाद्या 'अविद्याकलाः,' च
तासां वह्नभः स्वामी 'प्रेरकः' ईश्वरः, इति श्रुत्पन्था गोपीजनवह्नभ-
स्वैश्वरस्य सर्वाधिष्ठानस्य, ज्ञानेन सर्वमारोपितत्वेन विदितं भवति
इत्यर्थः^(२) । स्वाहास्वरूपमाह, तन्मायेति । प्रागुक्तरीत्या तस्य ईश्वरस्य
अर्धीना 'माया' स्वाहा, तथा सर्वे संसरति इत्यर्थः ॥ ८ ॥

सकलमन्त्रस्य फलितार्थमाह, सकलमिति । कलया मायया, सच्चितं
'सकलं' परमेश्वराख्यं, 'परं ब्रह्मैव,' 'तत्' उक्तं मन्त्रप्रतिपाद्यम् ॥ ९ ॥

एतद्व्यानादेः फलमाह, यो ध्यायतीति । 'यः' यः, तद्रूपं 'ध्यायति,' तथा
'रसयति' कामबीजेन पञ्चपदीं जपति, 'भजति' पूजयति, 'सः' अमृते
भवति' मरणान् विवर्जितो भवति, इत्यर्थः ॥ १० ॥

१ एतद्योध्यायति रसति इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ गोपीजनस्य या अविद्याकला अविद्यावशवानामां प्रेरकः निवर्तकः गोपीजनवह्नभः
कामनायविद्यानिवर्तनेन स्वात्मभावप्रद इत्यर्थः । यद्वा गोपीजन एवामन्त्रान् विद्याकला
ज्ञानप्रदो घन्तभागः गोप्यः गाव ऋच इतिश्रुतेः तासां प्रेरकः स्वोच्छ्रितामस्यादकः । इति
नारायणप्रणीतोऽर्थः ।

गोपायति सकलमिदं गोपायति सकलं परं पुमांभक्तिं गोपी प्रकृतिः तस्या आनं
जन इति महदादिकं श्रियन्ममिति कामदीपकोक्तेः । गोपीजनैर्षाधिकेनस्वैर्जीवि
अविद्याकलां प्रेरयति इति मः । यद्वा गोपीजनेषु अविद्याकलासु अज्ञानचन्द्रकलां प्रेरय-
तीति मः । स्वसौन्दर्यमाधुर्य्यादिज्ञानं अपहृत्य स्वप्रेम्णा तान् मोहयतीत्यर्थः । वह्नभः
सक्तु स्वगुणैः स्वप्रेयमीर्ष्याहयति तदेव तस्य वल्लभता । इति जीवगोस्वामिप्रणीतोऽर्थः ।

ते चोचुः, किं तद्रूपं, किं रसनं, कथं चाहो तद्गजनं,^(१) तत् सर्वं
विविदिषतामाख्याहीति ॥ ११ ॥ तद् होवाच चैरण्यो,
गोपवेशमञ्ज्भाभं तरुणं कल्पद्रुमाश्रितम् ॥ १२ ॥ तदिह
श्लोका भवन्ति ।

ध्येयं पृच्छन्ति, तथा रसनादिकञ्च पृच्छन्ति, ते चोचुरि-
त्यादिना ॥ ११ ॥

तत्र ध्येयरूपनिरूपणमवतारयति, तद् होवाचेति । 'तत्' तत्र प्रश्नेषु,
'चैरण्यः' 'हिरण्यगर्भस्यापत्यं चैरण्यः' तस्मात्, ध्येयं रूपम् 'उवाच,' इत्यर्थः ।
गोपवेशमिति । गोपायतीति गोपस्तस्य वेशो यस्य तं 'गोपवेशं' पात्तक-
स्वरूपम् अपो विभर्त्ति इत्यञ्जः समुद्रः तद्ददाभा यस्य तम् 'अञ्ज्भाभं'
समुद्रवः स्मीरम्, अपारमित्यर्थः । 'तरुणं' जरादिदोषरहितं ।
'कल्पद्रुमः' वेदः, सर्वपुरुषार्थहेतुत्वात् तम् आश्रितं तत्प्रतिपाद्यम् । इति
तेनैव वा सर्वोपासनायर्त्नप्रतिपादकेन तत्तत्कर्मफलसिद्धये काश्रितम् ।
'इश्वरायत्तं फलमत उपपत्तेः' इति न्यायात्, "स्रभते च ततः कामा-
न्मयैव विहितान् हितान्" इतिस्मृतेश्च । यदा 'गोपः' धेनुपालकः,
तस्य 'वेशः,' यस्य तम् । 'अञ्ज्भाभं' सज्जजलदनीलं । 'तरुणं' नवयौवनं ।
कल्पद्रुमूचे सिंहासनस्थाऽमुजोपविष्टमित्यर्थः ॥ १२ ॥

१ कथं वा चाहो इति घ, चिह्नितपस्तकपाठः ।

सत्पुण्डरीकनयनं मेघाभं वैद्युताम्बरं ।

दिभुजं ज्ञानमुद्राढ्यं वनमालिनमीश्वरं ॥ १ ॥

गोपगोपीगवावीतं^(१) सुरद्रुमतलाश्रितं ।

उत्तरूपध्यानं मन्त्रसम्प्रतिपद्येन सविकारमाह, तदिहेति । 'तत्' तत्र, 'इह' उत्तरूपध्याने, 'श्लोकाः' मन्त्राः, अपि 'भवन्ति' । सत्युप-
रीकनयनमिति । 'सत्'निर्म्मलं, 'पुण्डरीकं' हृत्कमलं, 'नयनं' प्रापकं यस्य
तं । 'मेघा' उपतप्तमनसि सच्चिदानन्दस्वरूपा, 'आभा', यस्य तं । विशेषेण
द्योततइति विद्युत्, विद्युदेव 'वैद्युतम्' तादृशम् 'अम्बरं' स्वप्रकाश-
विदाकाशमित्यर्थः । दौ हिरण्यगर्भविराडात्मानौ, भुजौ भौतिक-
शिल्पहेतुभूतौ हस्तौ, यस्य तं 'दिभुजं' । ज्ञानमुद्रा तत्त्वमसीति सच्चिदान-
न्दैकरसाकारावृत्तिः, तत्र 'आश्रितं' प्रकाशमानं, १) । वने विविक्षप्रदेशे
खभक्षेपु मालते प्रकाशते इति तं 'वनमालिनम्' । 'इश्वरं' ब्रह्मादी-
नामपि नियन्तारम् ॥ १ ॥

आत्मानं गोपायतीति, 'गोपः' जीवः, 'गोपी' गावा, 'गावः'
वेदाश्च, तैः 'गवावीतं' स्वामितया आश्रितं । 'सुरद्रुमः' वेदः, तस्य
'तलं' स्वरूपम्, 'आश्रितं' तत्प्रतिपाद्यम्, इत्यर्थः । 'दिव्याच्छरयोः'

१ गोपीगोपगवावीतमिति । कैश्चित् पथे तत्राभ्यर्चितव्यात गोपीपदस्य पूर्व-
निपातः । गोपा हि प्राथेण स्त्रीनेत्रा भवन्ति । इति नारायणटीकाभूतपाठः ।

२ तर्ज्यद्रुद्रकी मन्त्रावपने हृदि विन्यमन् । बामहस्ताभ्युजं ? तत्रानादं नि विन्यमेत् ।
ज्ञानमुद्रा भवेत्पा रासचन्द्रस्य प्रथमी । प्रथमीत्यातिशयिकनिर्देशादप्येपासवतःराणां
प्रिये नि गम्यते । ज्ञानमुद्राद्यमिते तु युक्तः पाठः । सोनयनेव पुनर्नादिकमात्मनां
निपातिनत्वान् स्वल्पस्य च लोके प्रकाशना व गोपीशमेपु गप्रभयत स्थितं प्रप्येत्यर्थः ।
इति नारायणप्रकीर्णार्थः ।

दिव्यालङ्कारणोपेतं रत्नपङ्कजमध्यगं ॥ २ ॥

कालिन्दीजलकल्लोलसङ्ग्रामारुतसेवितं ।

चिन्तयञ्चेतसा कृष्णं मुक्तो भवति संहृतेरिति ॥ ३ ॥

षड्विधैश्वर्यैः, 'उपेतम्' । तथा 'रत्न' तुल्यम् अतिस्वच्छं यत्
 'पङ्कजं' हृदयकमलं, तदन्तःस्थाकाशगतः, तम् । "ऐश्वर्यस्य समग्रस्य
 धर्मस्य यशसः श्रियः । वैराग्यस्य च मोक्षस्य यस्यां भग इतीङ्गना"
 इति । ते च षड् धर्मा यस्य सन्तीति भगवान् ॥ 'कालिन्दी' नाम
 निर्मललोपासना, तस्याः 'जलकल्लोलाः' नानास्फुरणत्वरङ्गाः, तत्
 'सङ्गी,' 'मारुतः' निश्चलप्राणवायुश्च, ताभ्यां 'सेवितम्' आराधितम् ।
 यद्वा भक्तानुग्रहार्थमाविष्कृतचिह्नस्य यथाश्रुतमेवेदं ध्यानं । 'सत्-
 पुण्डरीक'वदतिनिर्मले 'नयने,' यस्य तम् । 'मेघाभं' नीरदश्यामलं ।
 तडिदाभम् 'अम्बरं' यस्य तं पीताम्बरम् । 'दिभुजं' देवकीप्रार्थनया
 अन्यभुजद्वयस्योपसंहृतत्वात् यद्वा अष्टादशाक्षरे दिभुजे ध्येय इति
 सूचितम् । 'ज्ञानमुद्रा' हृदाश्रिततर्जन्यङ्गुष्ठयोगरूपा, तथा, 'आढ्यं'
 युक्तं । वनमाला नाम नानापुष्पल्लवरचिता पादतलावलम्बिनी
 माला, विद्यते यस्य तं 'वनमालिनम्' । 'ईश्वरम्' उक्तार्थम् ।
 'गोपाः' श्रीदामादयः, 'गोप्यः' राधाद्याः, 'गावः' कपिलाप्रभृतयः,
 ताभिः 'आवीतं' परिहृतम् । कल्पवृक्षाश्रयम् । 'दिशैः' अलौकिकैः,
 आभरणैः, 'उपेतं' । सिंहासनापरि रत्नमयसुवर्णकमलमध्यस्थितम् ।
 यमनाजलतरङ्गसम्बन्धिवायुना सेवितम् । एवंविधं श्री'कृष्णं,' 'चेतसा,'
 'चिन्तयन्' ध्यायन्, नरः 'संहृतेः' संसारात्, 'मुक्तो भवति' । 'इति'-
 शब्दे ध्यानसमाप्त्यर्थः ॥ ३ ॥

तस्य पुना रसनं जलभूमोन्दुसम्पातकामादि कृष्णायेत्येकं पदं, गोविन्दायेति द्वितीयं, गोपीजनेति तृतीयं, वसुभायेति तुरीयं, स्वाहेति पञ्चममिति पञ्चपदीं जपन्, पञ्चाङ्गं द्यावा-भूमौ सूर्याचन्द्रमसौ साग्नी तद्रूपतया ब्रह्म सम्पद्यते ब्रह्म सम्पद्यत इति ॥ १३ ॥

द्वितीयप्रश्नोत्तरमाह, तस्य पुना रसनमिति । 'तस्य' कृष्णाख्यब्रह्मणः, 'रसनं' 'जलभूमोन्दुसम्पातकामादि' यथा स्यात् तथा पञ्चपदजपनम्, इति शेषः । जलं ककारः, भूमिः लकारः, ईकारः अग्निः, इन्दुः, अनुस्वारः, एतेषां सम्पातरूपं यत् कामबीजं, तत् आदौ प्रथमं यथा स्यात्तथेत्यर्थः^(१) । तानेव पञ्च पदानि विदधेति, कृष्णायेत्येकं पदमित्यादिना । उक्तरसनस्य फलमाह, पञ्चपदीमिति । 'पञ्चपदीं जपन्,' पुरुषः 'पञ्चाङ्गं,' ब्रह्म' नारायणात्मकं, 'तद्रूपतया' पञ्चाङ्गब्रह्मतादात्म्येन, प्राप्नोतीति सम्बन्धः । इदमु सङ्गोपफलम् । पञ्चाङ्गान्याह । 'द्यावा-भूमौ,' तथा अग्निना सहितौ 'साग्नी,' 'सूर्य्याचन्द्रमसौ' ^(२) । अग्न्यासः प्रथमोपनिषत्समाख्यर्थः ॥ १३ ॥

१ कामो वषट्कारं कामबीजं तदादि कृष्णायेति षण्ण्यंशमेकं पदमित्यर्थः । एवं चत्वारि चतुरसराणि पञ्चमं द्वापरमिति पञ्चपदीमेवंकृत्वा पञ्चपदीं प्रजपन् पञ्चाङ्गं कुर्यादिति शेषः । पञ्चाङ्गानि हृदयगिरिःशिरसाकवचासूत्राणि, चतुरसराणि चत्वार्यङ्गानि, पञ्चमं द्वापरमिति नारायणप्रकीर्तौः^(३) ।

२ तत् पञ्चाङ्गं पञ्चरूपेणोपास्यमित्याह, द्यावाभूमौ सूर्य्याचन्द्रमसौ साग्नी इति । ष्टीं कृष्णाय दिवात्मने हृदयाय नमः, गोविन्दाय भूम्यात्मने शिरसे स्वाहा, गोपीजन-सूर्यात्मने शिरसायै वषट् इत्यादिप्रयोगः । इति नारायणप्रकीर्तौः^(३) ।

तदेव श्लोकः । श्लोमित्येतदादावादाय कृष्णाय गोवि-
न्दायेति च गोपीजनवल्लभाय वृषङ्गानव्या सकृदुच्चरेत्^(१) यो
गतिस्तस्यास्ति मङ्गु नान्या गतिः स्यादिति^(२) ॥ १४ ॥

उक्तरसने मन्त्रसंवादमाह, तदेव इति । 'तत्' तत्र उक्ते रसने,
'एषः,' 'श्लोकाः' मन्त्रः, वक्तव्य इति । 'श्लोमित्येतत्,' 'आदौ,'
'आदाय' उच्चार्य, अथ 'कृष्णाय,' 'गोविन्दाय,' 'इति,' 'च' पुनः,
'गोपीजनवल्लभाय,' 'वृषङ्गानव्या' स्वाहया, इत्यर्थः^(१) । इति 'यः',
'सकृत्' एकवारमपि, 'उच्चरेत्,' 'तस्य,' 'मङ्गु' शीघ्रं, पञ्चाङ्गब्रह्मात्मरूप-
'गतिः,' भवति, 'अन्या' चन्द्रमण्डलरूपा, 'गतिः,' तस्य 'न स्यात्' ।
'इति'शब्दो रसनसमात्यर्थः ॥ १३ ॥

कथञ्चाहो तद्गुणनमित्यस्योत्तरं वक्तुं भजनशब्दार्थमाह, भक्ति-
रस्य भजनमिति । पर्यत्रियेकार्थाऽवगमासम्भवात् पुनर्भजनस्य लक्षणमाह,

१ सकृदुच्चरेत् इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ श्लोमित्येतदादावादाय कृष्णाययोगं गोविन्दायेति गोपीजनवल्लभाय वृषङ्गान-
व्यासं तदुच्चरेत् या गतिस्तस्यास्ति सकृच्च नान्या गतिः स्यादिति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।
अस्य श्लोमिति कृष्णाययोगं कृष्णायैतिपदेन युक्तं गोविन्दायेत्यपि आदाय पुनः गोपीजन-
वल्लभाय वृषङ्गानवत् श्लोमवचं तदपि साधारणं संसारकारणं स्थापेति पदसुच्चरेत् यः ।
अविद्या च तत्रोक्त्या तत्रैव श्लोमं भवति इति नारायणप्रतीतेरर्थः ।

अपपरिपाटीं दर्शयति । श्लोमित्येतदादावादाय उच्चार्यं कृष्णायैति चतुर्थ्यन्-
पदेन योगो धस्य तत् । वृषङ्गानुसंधापकाः परमेष्ठरो वङ्गिर्वा तदीयया स्थाहया
सञ्चितमिति जीवगोस्वामिप्रतीतेरर्थः ।

भक्तिरस्य भजनं तदिहामुचोपाधिनैराख्येनैवामुग्नि-
मनसः कल्पनमेतदेव च नैष्कर्म्यम् ॥ १५ ॥ कृष्णं तं विप्रा
वज्रधा यजन्ति गोविन्दं सन्तं वज्रधाऽऽराधयन्ति (१) गोपी-
जनवल्गुभो भुवनानि दध्ने ॥ १६ ॥

तदिहामुचेति । 'इह', 'अमुच', 'उपाधेः' ऐहिकपारलौकिकप्रयो-
जनस्य, 'नैराख्येन' निरसनमेव नैराख्यं तेन ऐहिकामुष्णकफलकामना-
राहित्येन, 'एव', 'अमुग्निं' कृष्णाख्ये ब्रह्मणि, 'मनसः', 'कल्पनं'
प्रेम्णा तन्मयत्वं, तदेव भजनमुक्तमित्यर्थः । 'एतत्' भजनम्, 'एव',
'नैष्कर्म्यं' ज्ञानम्, इत्यर्थः ॥ १५ ॥

कृष्णं तमिति । 'तं', 'कृष्णम्' अज्ञानन्दात्मानं, 'विप्राः' सात्त्विकाः,
'वज्रधा' त्रययज्ञपाठयज्ञयोगयज्ञादिभिः 'यजन्ति' । गोविन्दमिति ।
गोभूमिवेदविदितं, 'सन्तं', 'वज्रधा' श्रवणकीर्तनस्मरणपादसेवनार्चन-
वन्दनदास्यसख्यात्मनिवेदनादिभिः, विप्रादयः सर्वेऽपि 'आराधयन्ति'
सेवयन्ति । तस्यैव सेव्यत्वे हेतुः गोपीजनवल्गुभ इति । 'गोप्यः' पावन-
शक्तयः, तासां 'जनः' समुदायः, तस्य 'वल्गुभः' स्वामी प्रेरकः सन्,
'भुवनानि' अज्ञानकोटिब्रह्माण्डानि 'दध्ने'(१) । उपलक्ष्यमेतत् । अया-
नयत् पाक्षयति पाक्षयिष्यति च ॥ १६ ॥

१ वज्रधा रयन्ति इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ भजनप्रकरणे भजनपदं भजनयतिरेकपक्षश्च सन्तपदैरेव दर्शयति कृष्णं तमिति ।
नारदादय इव ब्राह्मणार्थे च पूजयन्ति । गोविन्दस्याभिष्कृतकैशोरवधं सन्तं गोप्य इवानु-
रागवार्त्तकाराद्ययन्ति । दध्ने चारयति प.क्षयति भजनपदप्रधानेन पूज्यते च इति जीव-
नोक्तान्तकृतः, ईशः ।

स्वाप्नाश्रितो जगदेजयत् सुरेताः ॥ १७ ॥ वायुर्यथैको
भुवनं प्रविष्टो अन्ये अन्ये पञ्चरूपो बभूव । कृष्णस्तथैकोऽपि
जगद्धितार्थं शब्देनासौ पञ्चपदो विभातीति ॥ १८ ॥

एवं पाणकत्वात् सेव्यत्वमुक्तम्, अथजनकत्वादपि तदाह, स्वाप्नाश्रित-
इति । 'स्वाप्ना' माया, तदा 'श्रितः' तदाधिष्ठाता सन्, 'जगत्' अत्यन्तनाम-
रूपम्, 'एजयत्' अन्नालयत् व्यक्तीभावायान्मुखमकरोत्, सृष्टिकाले(१) ।
अथ हेतुगर्भविशेषणमाह, सुरेताइति । सृष्टु शोभनं चिद्रूपं मायायां
प्रतिविम्बोन्मुखं, रेता यस्य सः 'सुरेताः' । "रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव"
इतिश्रुतेः, "मम योनिर्महद् ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम्" इति स्मृतेः ॥ १७ ॥

भक्तानामाराधनसौकर्याय गोपालविद्यात्मकशब्दरूपेण भगवान्
पञ्चधा भातीति सदृष्टान्तमाह, वायुर्यथैकइति । 'यथा,' 'भुवनं' ब्रह्माख्यं,
'प्रविष्टः,' 'एकः,' एव, 'वायुः,' 'अन्ये अन्ये' शरीरे शरीरे प्रतिशरीरं,
'पञ्चरूपः' प्राणायानव्यानादिरूपः, 'बभूव' । 'तथा' एव 'एकोऽपि,'
'असौ' कृष्णः, 'जगद्धितार्थं,' 'भुवनं,' 'प्रविष्टः,' 'शब्देन' गोपाल-
विद्यात्मकेन, पञ्च पदानि यस्य सः 'पञ्चपदः,' विविधं 'भाति' प्रकाशते,
'इति'शब्दो मन्त्रसमाख्यर्थः ॥ १८ ॥

गोविन्दं सन्तं ब्रह्मधाराधयन्तीत्युक्तं, तन्माराधनात्मकमुपासनं
पृच्छन्तीत्याह, ते होतुवपासनमेतस्येति । 'ते' सनकादयः, 'ह' किल,

१ स्वाप्नाभावात् श्रितता उ इत्यव्ययं सन्मोक्षमे पादपूरणे वा जनत् एजयत् सख्य-
व्यतिरेकेण संसारप्रवाचेण कल्पयति इत्यर्थः । सुरेताः अतिबलवतां शोभनं रेता भगव-
दीर्यं यस्मात्सिन्ति वा इति जीवगोलात्मिकनोऽर्थः ।

ते होचुत्तुपासनमेतस्य परमात्मनो गोविन्दस्त्राखिला-
धारिणो ब्रूहीति ॥ १९ ॥ तानुवाच यत्तस्य पीठं चैरण्याष्ट-
पलाश^(१)मम्बुजं । तदन्तरालिकोऽनलास्रयुगं^(२) तद-
न्तराद्यार्णाखिलबीजं कृष्णाय नम इति^(३) बीजाद्यं^(४)

‘एतस्य,’ ‘परमात्मनः’ श्रीकृष्णस्य, ‘गोविन्दस्य,’ ‘अखिलाधारिणः,’ ‘उपा-
सनम्’ आराधनं, ‘ब्रूहि’ कथय, इत्यर्थः ॥ १९ ॥

तन्नाराधनाधिष्ठानभूतं पीठनिरूपणमवतारयति, तानुवाचेति ।
‘यत् तस्य पीठं,’ तत् ‘तान्,’ प्रति ब्रह्मा ‘उवाच,’ इत्यर्थः । खट्वे
स्त्राखिलं पीठं स्थापयित्वा ‘चैरण्याष्टपलाशं’ सौवर्णाष्टदशम्, ‘अम्बुजं,’
स्थापयेत् गन्धदुतेन चन्दनेन वा लिखेत् इत्यर्थः । ‘तदन्तरालिके’
तस्य कमलस्य अन्तरालभवे प्रदेशे, ‘अनलास्रयुगं’ त्रिकोणद्वयं, सं-
लिखेदित्यर्थः । तदन्तराद्यारेति । तस्य षट्कोणस्य, ‘अन्तरा’
मध्ये, ‘आद्यार्णं’ रूपम् ‘अखिल’ कार्यस्य ‘बीजं’ कामबीजं, साधनात्म
कर्मानाम च लिखेदिति श्रेयः । तदुक्तं सनत्कुमारसंहितायां । “कर्मि-
कायां लिखेद्बहिष्पुटितं मण्डलद्वयं । तस्य मध्ये लिखेद्बीजं साध्याख्यं
कर्म्मसंयुतम्” इति ॥ कृष्णाय नम इति, ‘बीजाद्यं’ बीजेन कामबीजेन

१ चैरण्याष्टपलाशमिति अ, घ, ङ, चिह्नितपुस्तकत्रयपाठः । नारायणसम्पत्तः ।

२ तदन्तरालिकानलास्रयुगमिति अ, घ, ङ, चिह्नितपुस्तकत्रयपाठः ।

३ तदन्तराद्यार्णं लिखेत् कृष्णाय नम इति घ, चिह्नितपुस्तकपाठः । तदन्तरा-
द्यार्णं लिखेत् कृष्णाय नम इति अ, चिह्नितपुस्तकपाठः । नारायणसम्पत्तौ जीवगोस्वामि-
वाक्यात्तच्च ।

४ बीजाद्यंमिति अ, ङ, चिह्नितपुस्तकत्रयपाठः ।

सब्रह्माणमाधायानङ्गायत्री^(१) यथावह्यालिख्^(२) भूम-

आद्यं घडखं, सन्धिषु घडत्तरं लिखेत् “घडखं सन्धिषु” इति क्रान्दीपिकोक्तेः । सब्रह्माणमिति । पूर्वलिखितं कार्यकास्थमनङ्ग-
वीजं ‘सब्रह्माणम्’ अष्टादशक्षरमन्त्रोपेतम्, ‘आधाय,’ इत्यर्थः । मन्त्र-
तद्द्रुक्कारभेदात् मन्त्रो ब्रह्मा । तदुक्तं संहितायां । “ततः श्रियैर्मानो-
र्वैश्विं कामं वेष्टयेत् सुधीः” इति । षट्कोशस्य पूर्वनैर्ऋत्यवायव्य-
कोशेषु श्रीमिति वीजं लिखेत् । आग्नेयपश्चिमेशानकोशेषु, द्वीमिति
वीजं लिखेदिति शेषः । “श्रियं षट्कोशकोशेषु येन्द्रनैर्ऋतिवायुषु ।
आलिख्य विलिखेन्मायां बद्धिवाखणशूलिषु” इति संहितोक्तेः ।
अनङ्गायत्रीमिति । अष्टदशस्य सर्वजनसम्मोहनकेशरेषु ‘अनङ्ग-
गायत्री’ कामगायत्री, ^(१) ‘यथावत्’ त्रिष्टुः त्रिष्टुः, आलिखेदित्यर्थः ।
“कामदेवाय सर्वजनप्रियाय सर्वजनसम्मोहनाय ज्वल ज्वल प्रज्वल प्रज्वल
सर्वजनस्य हृदयं मे वशं कुरु कुरु स्वाहा” इत्यष्टाचत्वारिंशदक्षरं माला-
मन्त्रं, प्रतिदलं षट् षट् अक्षरं क्रमेण लिखेदित्यवबोद्धव्यम् । अष्ट-
दशस्योपरि दत्तं ह्यला मातृकाक्षरैर्वेष्टयेदित्यपि बोध्यम् । “अक्षरैः
कामगायत्र्या वेष्टयेत् केशरे सुधीः । काममालाननोर्वैश्विंसेष्वष्टसु
मन्त्रवित् ॥ लिखेद्बुद्धाननैर्भस्मैर्मातृकां तद्विहितं लिखेत् ।” इति

१ आधायानङ्गम् गायत्रीमिति ख, घ, चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः ।

२ यथावह्यासम् इति घ, ङ, चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः । यथावह्यापय्य इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ अनङ्गायत्री कामदेवाय विष्टये पुष्पाणाय धीमहि तन्नोऽङ्ग प्रबोद्धपादिति
नारायणः ।

पङ्कलं शूलवेष्टितं^(१) कृत्वाऽङ्गवासुदेवादिस्त्रिप्यादिस्रगती-

संहितोक्तेः । भूमखलं शूलवेष्टितं कृत्विति । “ भूगृहं चतुरस्रं
स्यादष्टवज्रयुतं मुने ” इति संहितोक्तेः । अस्यैव धारणाविधौ तत्फलञ्च
साध्यादिलेखनमप्यादावसूचयत् । अतएव धारणाविधानं तत्फलञ्च
संहितायामुक्तं । “ ऊत्वा सहस्रनाभ्येन मन्त्रसम्यातपूर्वकं । मार्ज-
यित्वाऽयुतं जम्बा धारयेद् यन्ममुत्तमं ॥ त्रैलोक्यैश्चर्य्यमाप्नोति देवैरपि स
पूजितः । ” इत्यादिना । इदं क्वेवलं धारणार्थं यदा यन्त्रं क्रियते
तदभिप्रायेणोक्तं, यदा पुनः पूजार्थं यन्त्रं क्रियते तदा तु पूर्वं
“ मण्डकादि ष्टयिष्यन्तं पूजयेत् कर्षिकोपरि । अग्रार्थादिपीठपादेषु
धर्मादींश्चतुरो यजेत् । चतुर्षु पीठगणेषु धर्मादींश्चतुरो यजेत् ।
कर्षिकायां ततोऽनन्तं पद्मान्तञ्च ततो यजेत् । तारवर्षप्रभिवानि मण्ड-
लानि क्रमात् ततः । सत्त्वं रजलम इति यजेतामचतुष्टयम् । आत्मान्त-
रात्मा परमात्मा ज्ञानात्मेति क्रमात् सुधीः । विमलोत्कर्षिणी ज्ञाना क्रिया
योगेति पञ्चमी । प्रक्री स. या तथेशानानु गृह्णा नवमी स्मृता । प्रागाद्यष्टसु
पक्षेषु कर्षिकायां यजेन्मुने ॥ “ शो नमो विश्वे सर्वभूतात्मने वासुदेवाय
सव्यात्मसंधोगथोगपद्मपीठात्मने नमः ” इति पीठमन्त्रमयमस्योपरि
विन्यस्य, “ ततः पीठं समभ्यर्च्य देवमावाह्य नारद । अर्घ्यादिधूपदीपा-
दीनुपचारान् प्रकल्पयेत् ” ॥ अथावरणपूजां कुर्यात् । तत्र प्रथमाव-
रणमाह, अङ्गेति । षट्कोणस्याग्नेयैर्ऋत्यवायवेशानेषु हृदयधिरा-
शिक्षाकववानि, अग्रभागे नेत्रं, पूर्वादिदिक्षुष ऋस्रम्, इत्यङ्गानि
पूजयेत् । द्वितीयावरणमाह, वासुदेवादीति । पूर्वपश्चिमयाम्योत्तर-
दक्षेण, यथाक्रमं ‘ वासुदेव’सङ्घंशप्रदुर्गानिबद्धान् पूजयेत् ।

१ मलनेष्टितमिति च, चिह्नितपुलकपाठः ।

ऋादिवसुदेवादिपार्यादिनिध्यावोतं यजेत् । सन्ध्यासु(१)

आग्नेयनैर्ऋत्यवायुशेषानेषु, यथाक्रमं शान्तिश्रीसरस्वतीरतीः पूजयेत् । हृतीयावरणमाह । ‘रक्षिण्यादि’संशक्तयः । इत्याशक्तयः । “दक्षेण रक्षिणी सत्यभामा जाम्बवती तथा । नाम्निजिती मित्रविन्दा कालिन्दी च ततः परा ॥ लक्ष्मणा च सुशीला च पूज्या हेमामितप्रभा” इत्यर्थः । चतुर्थपञ्चमाद्यावरणमाह, इन्द्रादिवसुदेवादिपार्यादीति । अत्र वसुदेवाद्यावरणमेव चतुर्थं बोध्यम् । पूर्वभागे वसुदेवाय पीतवर्णाय । आग्नेयकोशे देवक्यै श्यामलायै । दक्षिणभागे नन्दाय कर्पूरगौराय । नैर्ऋत्यकोशे यशोदायै कुङ्कुमगौरायै । पश्चिमे वसुदेवाय शङ्खकुन्देन्दुधवलाय । वायुशे कलापश्यामलायै सुभद्रायै । उत्तरकोशे गोपीभ्यः । ईशानकोशे गोपीभ्यः । पञ्चमन्तु पार्याद्यावरणम् । अर्जुननिशठोद्भवदारुकाविश्वक्सेनसात्यकिगरुडनारदपर्वतान् पूजयेत् । यत्नं निध्यावरणम् । पूर्वदिशि इन्द्रनिधये । आग्नेयदिशि नीलनिधये । याम्ये कुन्दाय नमः । नैर्ऋत्यकोशे मकराय । पश्चिमे आनन्दाय । वायुशे कच्छपाय । उत्तरे शङ्खनिधये । ईशानकोशे पद्मनिधये । सप्तमभिन्द्राद्यावरणम् । इन्द्राय पीतवर्णाय पूर्वदक्षे । अग्नेये रक्तवर्णाय । यमाय नीलोत्पलवर्णाय । रक्षोऽधिपतये कृष्णवर्णाय । वायुशे धूम्रवर्णाय । वरुणाय सुक्लवर्णाय । कुबेराय नीलवर्णाय । ईशानाय श्वेतवर्णाय । पूर्वेशानयोर्मध्ये ब्रह्मणे गौरीसनावर्णाय । नैर्ऋत्यपश्चिमयोर्मध्ये शेषनागाय श्वेतवर्णाय । पूर्वदक्षे वज्राय पीतवर्णाय । शक्तये सुक्लवर्णाय । दक्षाय नीलवर्णाय । खड्गाय श्वेतवर्णाय । पाशाय विदुरवर्णाय । भ्रजाय रक्तवर्णाय । गदायै । निभ्रूवाय सुक्लवर्णाय

१ विसन्ध्यासु इति च, विक्रितपुरुषपठः ।

प्रतिपत्तिभिरूपचारस्तेनास्याखिलं भवत्यखिलं भवतीमि ॥ २० ॥
तदिह श्लोका भवन्ति । एको वशी सर्वगः कृष्ण ईश
एकोऽपि सन् ब्रह्मा यो विभाति । तं पीठस्थं येऽनु भजन्ति
धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥ २१ ॥

नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको ब्रह्मा यो विदधाति

इत्युक्तमाचरन् । आवीतमिति । एतैः आचरन्तैः 'आवीतं,' परमेश्वरं,
'यजेत्' पूजयेत् । 'सन्धासु' त्रिकालसन्धासु, 'प्रतिपत्तिभिः' ध्यायैः,
'उपचारैः' बौद्धग्रोपचारादिमहाराजोपचारैः, पूजयेदित्यर्थः । तेनेति ।
'तेन' आराधनेन, 'अस्य' आराधकस्य, 'अखिलं' पुत्रवार्धचतुष्टयं,
'भवति' । अथासौ द्वितीयोपनिषत्समात्यर्थः ॥ २० ॥

उक्तोपासने मन्त्रसम्प्रतिमाह, तदिहेति । 'तत्' तस्मिन् दृष्टे, 'इह'
उक्तोपासने, 'श्लोकाः' मन्त्राः, अपि 'भवन्ति' वर्तन्ते । एको वशी
सर्वग इति । 'एकः' सजातीयविजातीयस्वगतभेदरहितः, अत एव वशे
सर्वमस्यास्तीति 'वशी,' 'सर्वगः' सर्वत्र देशतः कालतः वस्तुतयापरि-
च्छिन्नः, 'कृष्णः' आनन्दः, अत एव 'ईशः' ब्रह्मादीनामपि कृत्यः । पूर्वाक्तः
'एकोऽपि सन्,' 'यः' कृष्णः, जगत्पालनाय 'ब्रह्मा' पद्मरूपः, 'विभाति'
विविधं प्रकाशते, वायुरिव प्राग्भादिभेदैः । तं पीठस्थमिति । 'तं'
पद्मपदात्मकं प्रागुक्तं, 'पीठस्थम्,' 'अनु'लक्ष्मीकृत्य, 'ये,' 'धीराः' एकाग्र-
विद्याः, 'भजन्ति,' 'तेषाम्,' एव 'शाश्वतं' नित्यानन्दात्मकं, 'सुखं,' 'न,' तु
'इतरेषां' तद्भक्तिरहितानाम् । अचक्षुश्रुतामिव रूपादर्शनम् ॥ २१ ॥

मन्त्रान्तरमाह, नित्यो नित्यानामिति । 'नित्यानाम्' इव मध्ये यो वक्तु-
गत्या 'नित्यः,' तदा 'चेतनानाम्,' इव बुद्ध्यादीनां, मध्ये वक्तुतः 'चेतनः',

कामान् । तं पीठगं येऽनुभजन्ति धीरास्तेषां सिद्धिः श्चाश्चती
नेतरेषाम् ॥ २२ ॥

एतद् विष्णोः परमं पदं ये नित्ययुक्ताः संयजन्ते न कामान् ।
तेषामसौ गोपरूपः प्रयत्नात् प्रकाशयेत् आत्मपदं तदैव ॥ २३ ॥

यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो विद्यास्तस्मै गोपायति^(१) स
हृष्टः । तं च देवमात्मबुद्धिप्रकाशं^(२) मुमुक्षुर्वै शरण-

तथा 'यः,' 'एकः,' सन्, पञ्चपदरूपेण 'ब्रह्मनां,' 'कामान्,' 'विदधाति' ।
'पीठगं,' 'ये,' 'अनुभजन्ति,' 'धीराः,' 'तेषां सिद्धिः,' 'श्चाश्चती' अन्वया-
यिनी, 'न,' 'तु,' 'इतरेषाम्,' इति पूर्ववत् ॥ २२ ॥

मन्त्रान्तरमाह, एतद् विष्णोरिति । 'ये' साधकाः, 'एतत्' यन्मात्मकं,
'विष्णोः पदं,' 'नित्ययुक्ताः' सततं प्रयत्नवन्तः, 'संयजन्ते' सम्यगाराधयन्ति,
'न,' 'तु' 'कामान्,' कामयन्ते । 'तेषां' साधकोत्तमानाम्, 'असौ,' गोपालक-
'रूपः,' 'गोप'वेषो वा 'प्रयत्नात्,' 'आत्मपदं' स्वरूपं, 'तदा' 'एव' भज-
नाथवहितसमये एव, 'प्रकाशयेत्' पृत्यर्चं दर्शयेत् ॥ २३ ॥

ननु तत्प्रकाशे सति किं स्यादित्याशङ्क्य मुमुक्षुशरण्योक्तैरेव तस्य
मोक्षप्रदत्वमाह, यो ब्रह्माणमिति । 'यः' परमेश्वरः कृष्णः, 'पूर्वं' दृष्टिसमये,
'ब्रह्माणं,' 'विदधाति' रक्षयति, 'यः' कृष्णः, 'तस्मै' तदर्थे, 'विद्याः' वेदान्,
पुण्यप्रयोजिञ्जले मत्स्यहययीवादिरूपेण 'गोपायति' तस्मै उपदिशति वा ।

१ यो विद्यां गायति स इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः । अस्य गायतिश्च नाम
कारित्वमिति नारायणप्रतीतोर्थः ।

२ आत्महृत्प्रकाशमिति च, चिह्नितपुस्तकपाठः । एतस्य चरमात्मकरूपहृत्वा
भासमानमिति नारायणप्रतीतोर्थः ।

मनुव्रजेत् ॥ २४ ॥

अङ्कारेणान्तरितं ये जपन्ति गोविन्दस्य पञ्चपदं मनुम् ।
तेषामसौ दृश्येदात्मरूपं^(१) तस्मात् मुमुक्षुरभ्यसेन्नित्य-
शान्त्यै^(२) ॥ २५ ॥

एतस्मादन्ये पञ्चपदाद्भूवन् गोविन्दस्य मनवो मानवानां

‘तं’, ‘देवं’ द्यौतनात्मकम्, ‘आत्मबुद्धिप्रकाशं’ स्वप्रकाशं, ‘मुमुक्षुः’
मोक्षार्थी, ‘अरंखमनुव्रजेत्’ ॥ २४ ॥

पञ्चपदमन्त्रस्य मन्त्रान्तरमूलत्वं विवक्षुः प्रजावपुटितं पञ्चपदरसनफल
माह, ओङ्कारेणान्तरितमिति । ‘ओङ्कारेण’, ‘अन्तरितं’ पुटितं, ‘गोविन्द-
स्य’, ‘पञ्चपदं’, ‘मनुं’ मन्त्रं, ‘ये जपन्ति’, ‘तेषाम्’, ‘असौ’ गोविन्दः,
‘आत्मरूपं’, ‘दृश्येत्’ । ‘तस्मात्’ कारणात्, ‘मुमुक्षुः’ पुरुषः, ‘नित्य-
शान्त्यै’ संसागनर्थशान्त्यै, गोविन्दमन्त्रम् ‘अभ्यसेत्’ पुनः
पुनर्जपेत् ॥ २५ ॥

एतस्मादन्ये मन्त्रा बभूवुरित्याह । ‘एतस्मात्’ पञ्चपदमन्त्रात्, ‘अन्धे’
दृष्टाच्छराशाः, ‘गोविन्दस्य मनवः’, ‘मानवानां’ मनकादीनां, स्फुरिताः

१ पञ्चपदं मनु तं । तथैवःस्ये दृश्येदात्मरूपमिति घ, चिह्नितपुलकपाठः । अस्य
मनुं तमिति मनुं मन्त्रं सं प्रसिद्धं । तथैवेति तस्य आत्मरूपमसौ दृश्येदेवेत्यस्य इति
नारायणप्रज्ञोक्तौऽर्थः ।

२ नित्यशान्त्यै । तस्मा एतत् अरत्यमेवाग्निशान्ते इति घ, चिह्नितपुलकेऽधिकपाठः ।
एतस्मा तस्ये व्यापकाय निशान्ते गृह्ये अरति वाञ्छितं वर्धति परम् अमवात् अवेचना ।
सेवनं विना अङ्कारमवाचेह इति नारायणप्रज्ञोक्तौऽर्थः ।

दशार्णाद्यास्तोऽपि सङ्क्रन्दनाद्यैरभ्यस्यन्ते भूतिकामैर्यथावत्
॥ २६ ॥

यदेतस्य स्वरूपार्थं वाचा वेदयन्ति ते पप्रक्षुः, तद्दु होवाच
ब्रह्मसवनं चरतो मे ध्यातः^(१) स्तुतः परार्हान्ते सोऽबुध्यत
गोपवेशो मे पुरुषः परस्तादाविर्बभूव ॥ २७ ॥

बभूवः । 'तेऽपि,' 'सङ्क्रन्दनाद्यैः' सङ्क्रन्दन इन्द्रः "सङ्क्रन्दनो निमिष
एकवीरः शतधासेनां अजयत् साकमिन्द्रः" इति श्रुतेः, "सङ्क्रन्दनो
दुश्चरवन्" इत्यमरकोशात् तत्प्रमुखैः, 'भूतिकामैः,' 'यथावत्' विध्युक्त-
प्रकारेण, 'अभ्यस्यन्ते' ॥ २६ ॥

अत्र हेतुमाह, यदेतस्येति । 'यत्' यस्मात् कारणात्, ते मन्त्राः,
'यतस्य' श्रीह्यस्य, 'स्वरूपं भूतम्' 'अर्थं' सर्व्यपुत्रार्थसाधकं,
'वाचा वेदयन्ति' । 'ते' मूनयः पञ्चपदमन्त्रस्वरूपं जिज्ञासवः, 'पप्रक्षुः' ।
तद्दु हेति । 'तत्' पञ्चपदस्वरूपम्, 'उ' अपि, 'ह' किल, ब्रह्मा 'उवाच' ।
किं । 'ब्रह्मसवनं' ब्रह्मणः सवनं प्रथमपरार्हं, वर्त्तमानस्य 'मे,' 'ध्यातः',
'स्तुतः,' परमेश्वरः, 'परार्हान्ते' रात्र्यन्ते,^(१) 'सः,' 'गोपवेशः,' 'अबुध्यत' योग-
निद्रातः उत्थितः,^(२) तथा 'मे,' 'परस्तात्,' 'आविर्बभूव,' 'पुरुषः' ॥ २७ ॥

१ तद्दु होवाच ब्राह्मणोऽसवनवरतं मे ध्यात इति च, च, चिह्नितपुस्तकहृदपाठः ।
अस्य तत् स्वरूपं च सम्यग्धने च प्रसिद्धौ ब्राह्मणः ब्रह्माऽसौ पूर्वोक्तः किमुवाचेत्याह,
अनवरतं निरन्तरं मे सवा ध्यात इति नारायणप्रतीतोऽर्थः ।

२ परार्हान्ते प्रथमपरार्हस्थाने पापकल्पस्थाने इति जीवमीशानिप्रतीतोऽर्थः ।

३ अबुध्यत व्रतकर्तृके ध्याने लभे च सावधानं प्रवर्तीचकार इति जीवमीशानि-
प्रतीतोऽर्थः ।

ततः प्रणतो मयाऽनुकूलेन हृदा मद्यमष्टादशार्णं स्वरूपं
 सृष्टये दत्त्वा अन्तर्हितः पुनः सिद्धस्ततो मे^(१) प्रादुरभूत् ।
 तेष्वक्षरेषु भविष्यज्जगद्रूपं प्रकाशयन् तदिह^(२) ककारात्^(३)
 आपो लकारात् पृथिवी ईतोऽग्निर्विन्दोरिन्दुस्तस्मिन्माता

ततः प्रणतइति । 'ततः' तदनन्तरं, 'मया,' 'अनुकूलेन' तत्रानुरक्तेन,
 'हृदा' मनसा, 'प्रणतः' नमस्कृतः, अथ 'मद्यम्,' 'अष्टादशाष्टमन्मं' स्वस्य
 'स्वरूप'भूतं सृष्ट्यर्थं 'दत्त्वा,' परमेश्वरः 'अन्तर्हितः' । पुनः सिद्धस्ततइति ।
 अथ 'सिद्धस्ततः' सृष्टिकर्तुं मिष्यतः, 'मे,' पुरस्तात् गोपवेशधरः 'प्रादुर-
 भूत्' । किं कुर्वन् 'तेषु' अष्टादशसु अक्षरेषु, 'भविष्यत् जगत्,' 'प्रकाश-
 यन्' मनोगोचरं कुर्वन् । तदिहइति । 'तत्' तस्मिन् जगद्रूपे प्रदर्शिते सति,
 'इह' अष्टादशाक्षरमन्त्रे, 'कात्' ककारात्, 'आपः' जलं, 'लकारात्,'

१ पुनः निमृच्छामे इति व, चिह्नितपुस्तकपाठः । एतस्य पुनस्ततः पक्षप्रारम्भजनकं
 सिमृच्छा अद्यमिच्छा इति नारायणप्रणीतोऽर्थः ।

२ प्रकाशयन् तदाह आकाशादापो ज्ञाता इति ततोऽग्निर्विन्दोरिन्दुस्तस्मिन्माता इति
 इति व, चिह्नितपुस्तकपाठः । एतस्य प्रकाशयन् प्रकटीकुर्वन् ब्रह्मा तत् जगत् आद्यं ब्रह्मीति
 नृतेर्वचः । प्रकाशयन् तदिहइति युक्तः पाठः । तत् जगत् इह प्रकाशयन् प्रकटितवानह-
 मित्यर्थः । पक्षपदानां क्रमेण सृष्टिविभागमाह आकाशादिति । आकाशादापो वायु-
 तेजोद्धारइति बोद्धव्यं । तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः प्रकृत इत्यादिपुस्तकनारम् । ततो-
 ऽग्नि ततः इतिवा अग्निः इहं स्यात्तत्राग्निप्रायकमिति नारायणप्रणीतोऽर्थः ।

३ कादापो ज्ञात् इति ततोऽग्निर्विन्दोरिन्दुस्तस्मिन्माता इति ततोऽग्नि ततः इतिवा अग्निः इहं स्यात्तत्राग्निप्रायकमिति नारायणप्रणीतोऽर्थः ।
 ३ कादापो ज्ञात् इति ततोऽग्निर्विन्दोरिन्दुस्तस्मिन्माता इति ततोऽग्नि ततः इतिवा अग्निः इहं स्यात्तत्राग्निप्रायकमिति नारायणप्रणीतोऽर्थः ।
 ३ कादापो ज्ञात् इति ततोऽग्निर्विन्दोरिन्दुस्तस्मिन्माता इति ततोऽग्नि ततः इतिवा अग्निः इहं स्यात्तत्राग्निप्रायकमिति नारायणप्रणीतोऽर्थः ।

तदर्कं इति क्लीङ्कारादसृजम् । कृष्णायदाकाशं^(१) खाद्यायु-
रित्युत्तरात् सुरभिं विद्याः^(२) प्रादुरकार्षं तदुत्तरात् स्त्रीपुसादि
चेदं सकलमिदं सकलमिति ॥ २८ ॥

एतस्यैव यजनेन चन्द्रध्वजो गतमोक्षमात्मनं वेद इत्योक्त्वा-

‘एषिवी’ भूमिः, ‘ईकारात् ‘अभिः’, ‘विन्दोः इन्दुः’ अनुस्वारात् चन्द्रः,
‘तत्प्रम्पातात्’ तेषां कामादीनां संश्लिष्टरूपात् क्लीङ्कारात्, ‘तदर्कं
इतिक्लीङ्गारादसृजम्’ । ‘कृष्णाय’, इतिपदात्, ‘आकाशम्’, इतिपदाथं
‘असृजम्’ । खाद्यायुरिति । ‘खात्’ विदाकाशात्, शब्दरार्थं वेदितुं गो-
विन्दोयेतिपदात्, ‘वायुः इति’, ‘असृजम्’ । ‘उत्तरात्’ पदद्वयात्मकात्
गोपीजनवस्त्रभायेतिपदात्, ‘सुरभिः’ कामधेनुः, ‘विद्याः’ चतुर्दश, इति
‘प्रादुरकार्षं’^(३) । ‘तदुत्तरात्’ स्थापदात्, ‘स्त्रीपुसादि च’ स्त्रीपुत्रयस्त्रीबं
च, ‘सकलं’ स्थावरजङ्गमं, ‘प्रादुरकार्षम्’^(४) । अथासक्तुतीथौपनि-
षत्प्रमात्यर्थः । ‘इति’पदं पञ्चपदस्य सृष्टिसमात्यर्थः ॥ २८ ॥

नकेवर्णं सृष्टिसामर्थ्यं द एवायं मन्त्रोऽपितु मन्त्रेश्वरस्यात्मज्ञान-
प्रदोऽपोत्याह, एतस्यैवेति । ‘एतस्यैव’ पञ्चपदस्यैव, ‘यजनेन’, ‘चन्द्रध्वजः’
नाम चन्द्रमौलिरीश्वरः, ‘गतमोक्षं’, यथा स्यात्तथा, ‘आत्मानं’, ‘वेद’ बुबुधे,

१ कृष्णायदाकाशमिति घ, चिञ्जितपुस्तकपाठः ।

२ सुरभीर्षिं धा इति घ, चिञ्जितपुस्तकपाठः ।

३ उत्तरात् गोविन्दपदात् सुरभयो भावः विद्या च ताः प्रादुरकार्षं । सुरभिमिति पाठे
सुरभिं गोजामिति नारायणप्रकीर्तोऽर्थः ।

४ तदुत्तरात् गोपीजनवादिपदात् क्लीपुंसादिषासृजम् । अत्रापि तदुत्तरादितिबोधश्च ।
तत्र सा.पापदं तत्राःदिदं सकलं तदुत्तरं च असृजमिति नारायणप्रकीर्तोऽर्थः ।

रात्मरात्रिकं मनुमावर्त्तयेत् सङ्गरचितोऽभ्यामयत्^(१) ॥ २९ ॥
तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिविव चक्षुरात्मं
तस्मादेनं नित्यमभ्यसेन्नित्यमभ्यसेदिति ॥ ३० ॥

तदाङ्गरेके यस्य प्रथमपदाङ्गमिर्द्धितोऽपदाङ्गलं तृतीया-
त्तेजः^(२) चतुर्थाद्वायुश्चरमाद्भोम इति वैष्णवं पञ्चव्याहृति-

‘इति’ कारणात्, इदानीन्तनः ‘ओङ्कारान्तरात्रिकं’ प्रभवसम्पुटितं,
‘मनुम्’ अष्टादशाक्षरं, ‘सङ्गरचितः’, ‘मावर्त्तयेत्’ । आवर्त्तनेन अपत्यक्षं
परमात्मानम् ‘अभ्यामयत्’ आनयत्, इत्यर्थः ॥ २९ ॥

परमात्मस्वरूपं विदुषोति, तद्विष्णोरिति । ‘तत्’ प्रसिद्धं, ‘विष्णोः’,
‘पदं’ पदनीयस्वरूपं, ‘दिविव’ इति विद्योतनात्मके स्वरूपे, ‘सूरयः’
ज्ञानिनः, ‘सदा पश्यन्ति’ । कीदृशं पदं, ‘चक्षुः’ ‘इव’ चछेति चक्षुः
प्रकाशमेवेत्यर्थः । पुनः कीदृशं पदं, ‘आततं’ व्यापकम् । उपसंहरति,
तस्मादिति । ‘तस्मात्’ विष्णु प्राप्तिहेतुत्वात्, ‘एनं’ अष्टादशाक्षरं मन्त्रं,
‘नित्यमभ्यसेत्’ । अभ्यासः चतुर्थोपनिषत्समात्यर्थः ॥ ३० ॥

१ मनुमावर्त्तयानं वेदयित्वा ओङ्कारान्तरात्रिकं मनुमावर्त्तयन् सङ्गरचितोऽप्यापतत् ।
इति घ, चिह्नितपुस्तकपठः । एतस्य चन्द्रघञो नाम कश्चिद्वाजा भक्तिपुत्रः वेदयित्वा
ज्वाला मनुं मन्त्रम् आवर्त्तयन् जज्ञवान् । अत्यापतत् संसारमतिक्रम्य अपतत् आप्तवान् ।
आप्यापतदितिपाठे आभिसुखेनापतत् इति आरः यत्र प्रकीर्तोऽर्थः ।

२ इतीन्द्रपदात्ते अ इति घ, चिह्नितपुस्तकपठः । विश्वेश्वराभिप्रेतः ।

मयं मन्त्रं कृष्णावभासं कैवल्यद्वयै सततमावर्त्तयेदिति ॥३१॥

तदत्र गाथाः । यस्य पूर्वपदाङ्गुमिर्दितोयात्सलिलोद्भवः ।

द्वतीयात्तेज उद्भूतं चतुर्थ्याद् गन्धवाहनः ॥ ३२ ॥

पञ्चमादम्बरोत्पत्तिस्तमेवैकं समभ्यसेत् ।

चन्द्रध्वजोऽगमद्विष्णोः परमं पदमव्ययं ॥ ३३ ॥

ततो विशुद्धं विमलं विशोकमशेषलोभादिनिरस्तसङ्गम् ।

यत्तत् पदं पञ्चपदं तदेव स वासुदेवो न यतो न्यदस्ति ॥ ३४ ॥

अथमन्त्रान्तरेण पञ्चपदेभ्यो जगत्पुच्छिं निरूपयति, तदाऋतेके इति । 'तत्' तत्र अष्टादशाक्षरे, 'एके' मुनयः, 'आहुः' । 'प्रथमपदात् भूमिः' । 'द्वितीयपदात् जलं' । 'द्वितीयपदात् 'तेजः', । 'चतुर्थपदात् 'वायुः' । 'चरमात् श्योम' । 'इति', 'वैष्णवं', 'पञ्च व्याहृतयः, पञ्चपदानि, तन् 'मयं', 'मन्त्रं', 'कृष्ण'रूपप्रकाशकं 'कैवल्यस्य मोक्षस्य, 'द्वयै' मार्गाय, 'सततं', 'आवर्त्तयेत्' अभ्यसेत् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

ततो विशुद्धमिति । 'ततः' कारणात्, विशुद्धत्वादिगुणोपेतं 'तत्' प्रसिद्धं, 'यत्', 'पदं' पदनीयस्वरूपं, 'तत्'पदं, पदमेव पञ्चधा गुणितं पदं 'पञ्चपदं', इति विग्रहः । 'विशुद्धं' विकल्पातिः, 'विमलं' अविद्यादिमलरहितं, 'विशोकं' मनस्सापरहितं, 'अशेषाः' 'लोभादयः, तेषां, 'निरस्तः' 'सङ्गः' यस्मिन् विशुद्धादिगुणकं पदेनैव । वासुदेवः, वसत्यस्मिन्निति वासुः, स चासौ देवश्चेति 'वासुदेवः' । 'यतः' वासुदेवात्, 'अन्यत्', किञ्चित् 'नास्ति' ॥ ३४ ॥

तमेकं गोविन्दं सच्चिदानन्दविद्यार्थं पञ्चपदं वृन्दावनपुर-
भरुहत्तलासीनं सततं समरुद्रणोऽहं परमया स्तुत्या तोष-
यामि ॥ ४५ ॥

ओं नमो विश्वरूपाय विश्वस्थित्यन्तचेतवे ।

विश्वेश्वराय विश्वाय गोविन्दाय नमो नमः ॥ ४६ ॥

नमो विज्ञानरूपाय परमानन्दरूपिणे ।

कृष्णाय गोपीनाथाय गोविन्दाय नमो नमः ॥ ४७ ॥

नमः कमलनेत्राय नमः कमलमालिने ।

नमः कमलनाभाय कमलापतये नमः ॥ ४८ ॥

वर्धापीडाभिरामाय^(१) रामाया^(२)कुण्डमेधसे ।

अतः पञ्चपदात्मकं वासुदेवमेवाहं स्तौमीत्याह, तमेकमिति । 'तं'
विश्वरूपदात्मकम्, 'एकं' सजातीयविजातीयस्वगतभेदरहितं, 'सच्चिदानन्द'
पदात्मकस्वरूपं, 'गोविन्दं', 'पञ्चपदात्मकं 'वृन्दावने', 'पुरभूवहाः' कल्प-
यन्ताः, तेषां 'तणे', 'आसीनं', 'सततं'निरन्तरं, 'समरुद्रणः', 'अहं'
ब्रह्मा, 'परमया स्तुत्या तोषयामि' ॥ ४५ ॥

वासुदेवस्तुतिमाह, ओं नम इति दादशमन्त्रैः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥
॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

१ वर्धापीडां मयूरपिच्छामां चापीडः मुकुटः तेनाभिरामाय स्वरूपेष्वपि रामाभि
रामाय इति वारायणप्रणीतोऽर्थः ।

२ रामाय वसुदेवरूपाय इति जीवनीशानिप्रणीतोऽर्थः ।

रामानसचंसाय गोविन्दाय नमो नमः ॥ ४८ ॥
 कंसवंशविनाशाय केशिचाणुरघातिने ।
 वृषभध्वजवन्द्याय पार्थसारथये नमः ॥ ४० ॥
 वेषुवादनशीलाय गोपालायाश्चिर्मर्दिने^(१) ।
 कालिन्दीकूललोलाय लोलकुण्डलधारिणे^(२) ॥ ४१ ॥
 वल्लवीवदनाम्भोजमालिने^(३) नृत्यशालिने ।
 नमः प्रणतपालाय श्रीकृष्णाय नमो नमः ॥ ४२ ॥
 नमः पापप्रणाशाय गोवर्द्धनधराय च ।
 पूतनाजीविताम्नाय तृष्णावर्त्तासुधारिणे ॥ ४३ ॥
 निष्कलाय^(४) विमोहाय शुद्धायाशुद्धवैरिणे ।
 अद्वितीयाय महते श्रीकृष्णाय नमो नमः ॥ ४४ ॥
 प्रसीद परमानन्द प्रसीद परमेश्वर ।
 आधिव्याधिभुजङ्गेन दष्टं मामुद्धर प्रभो ॥ ४५ ॥
 श्रीकृष्ण रुक्मिणीकान्त गोपीजनमनोहर ।

१ चिर्मर्दिने कालिन्ददर्पदलनाय इति मारावत्प्रचीतोःर्कः ।

२ लोलकुण्डलवल्गवे इति जीवमोक्षामिषकतः पाठः । लोलाभ्यां कुण्डलाभ्यां वल्गवे चामिनोहराय इति तैर्वाङ्मातः ।

३ वल्लवीवदनाम्भोजमालिन इति च, पिञ्जितपुञ्जपाठः ।

४ निष्कलाय जावातीताय यदा निष्कं यचोभयत् छातीति मत्तौ इति जीवमोक्षामि-
प्रचीतोःर्कः ।

संसारसागरे मयं मामुद्धर जगद्गरो ॥ ४६ ॥

कोशव कोशहरण मारायण जगर्दन ।

गोविन्द परमानन्द मां समुद्धर माधव ॥ ४७ ॥

अथैवं स्तुतिभिराराधयामि यथा यूयं^(१) तथा पञ्चपदं अपन्तः
श्रीकृष्णं ध्यायन्तः संछन्ति तरिष्यथेति होवाच चैरप्यः ॥ ४८ ॥

अमुं पञ्चपदं मन्त्रमावर्त्तयेत् यः स यात्यनायासतः कोबलं
तत् पदं तत् । अनेजदेकं मनसो जवीयो नैतद्देवा^(२) आप्नवन्
पूर्वमर्गदिति ॥ ४९ ॥

अथाहं स्तुतिभिराराधयामि भगवन्तं मन्त्रप्रवृत्तिसिद्धयर्थमित्याह,
अथैवमिति । 'अथ' अस्मिन् तुष्टेऽपि, 'एवं' पूर्वोक्ताभिः, 'स्तुतिभिः', 'अहं'
परमेश्वरं 'यथा', 'आराधयामि', 'पञ्चपदं अपन्तः', 'यूयं', 'तथा' तेन प्रकारेण,
'श्रीकृष्णं ध्यायन्तः', 'संछन्ति' संसारसमुद्रं, 'तरिष्यथ', 'इति', 'चैरप्यजः'
ब्रह्मा, मुनीन् प्रति 'उवाच', इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

अथ दयावती श्रुतिरस्मान् प्रत्याह । 'अमुं' बासुदेवात्मकं, 'पञ्चपदं'
मन्त्रम्, 'आवर्त्तयेत्', 'सः', 'अनायासतः', 'कोबलं' सुखं, 'तत्' बासु-
देवात्म्यं, 'तत्' प्रसिद्धं, 'पदं', 'याति' । उक्तं पदं मन्त्रेण विद्यदयति ।
एजन् कर्मणं स्वावस्थानप्रश्रुतिः, तदजितं सर्वदैव एकवृत्तमित्यर्थः । तथा
सर्वभूतेषु 'एकं' । मनसो जवीय इति । 'मनसः', अपि वेगवत्तरम् ।
'इतत्' पदं, 'देवाः' द्योतनकरणाः चक्षुरादीन्निर्वादि, 'न' 'आप्नवन्' न

१ अथैवं स्तुतिभिराराधयामि ते यूयं तथेति च, विक्रितपुस्तकपाठः ।

२ जवीयो नैतद्देवा इति च, विक्रितपुस्तकपाठः ।

तस्मात् कृष्ण एव परो देवस्तं ध्यायेत्तं रसयेत्तं यजेत्तं
भजेदिति ओं तत् सदिति ॥ ५० ॥ पूर्वतापनीं ओक्त्वोप-
निषत् समाप्ता^(१) ॥

प्राप्नुवन्तः । चक्षुरादिप्रवृत्तेर्मनोव्यापारपूर्वकत्वात् 'मनसः' अपि 'जवीयः'
न तच्चक्षुरादिगम्यम् इत्यर्थः । मनसोऽपि जवीयस्त्वे हेतुमाह, पूर्वमर्श-
दिति । क्षणमात्रात् ब्रह्मलोकादिकं सङ्कल्पयतः मनसः अवभासकं साक्षि
मनसोऽपि 'पूर्वं', 'ब्रह्मलोकादिकं प्रति 'अर्शत्' प्राप्तं, व्योमवत् व्यापित्वात्
इत्यर्थः । 'इति'शब्दो मन्त्रसमात्यर्थः ॥ ४९ ॥

अतः सर्वैतकृष्टत्वात् ध्यानरसनभजनान्यस्यैव कर्त्तव्यानि इत्युप-
संहरति । 'तस्मात्' अविशुभविदेकरसत्वात्, 'कृष्ण एव परो देवः', 'तं',
'ध्यायेत्' चिन्तयेत्, 'तं रसयेत्' तं जपेत्, 'तं भजेत्' प्रेमपूर्वकमाराधयेत् ।
कीदृशम्, 'ओं तत् सत्'शब्दत्रयपतिपाद्यम् इत्यर्थः । 'इति'शब्दः पूर्व-
तापनीसमात्यर्थः । तदुक्तं गीतायां भगवता । "ओं तत् सदिति निर्हृशौ
ब्रह्मव्यस्त्रिविधः स्मृतः" ॥ ५० ॥ इति श्रीमद्विश्वेश्वरविरचितायां गोपाल-
तापनीटीकायां गोपीनाथस्य ध्यानरसनभजननिरूपणं नाम पूर्वतापनी-
योपनिषट्टीका समाप्ता ॥

१ रसेत्तं भजेत्तं भजेदित्येवं तत् सदिति । इति अथर्ववेदे गोपालपूर्वतापनीयोपनिषत्
समाप्ता । इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः । तं भजेदिति द्विवक्तिः समाप्तार्था इति
नारायणप्रवीणोऽर्थः । रसेत् कीर्त्तयेत् रसयेदिति पाठे तन्नाथपूर्वम् अस्मादवेदिति
जीवगोपालितायाः ।

गोपालतापन्यां

उत्तरभागः ।

एकदा हि ब्रजस्त्रियः सकामाः शर्वरीमुषित्वा सर्वेश्वरं
गोपालं कृष्णमूचिरे^(१) उवाच ताः कृष्णः ॥ १ ॥
अनु कस्मै ब्राह्मणाय भक्ष्यं दातव्यं भवति दुर्वाससेति ॥ २ ॥

कथं यास्यामोऽतीर्त्वा जलं यमुनाया यतः श्रेयो भवति ॥३॥

पूर्वतापन्यां गोपीनायस्य ध्यानरसनभजनैः सुनिश्चयचित्तस्य वासु-
देव एव मोक्षदो नान्य इति दर्शयितुं तस्य कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुमै-
श्वर्यप्रख्यापिकामाख्याविकां बोधसौकर्यार्थमारचयति, एकदाशीति ।
'एकदा' एकस्मिन् काले, 'ब्रजस्त्रियः' गोपिकाः, 'सकामाः,' 'शर्वरी'
राज्ञी, 'कृष्णं,' प्रति वक्ष्यमाणमर्थं 'ऊचिरे', सर्वाद्यै 'उषित्वा' ।
'सर्वेश्वरम्,' इति वृत्तिं हादिव्यावृत्त्यर्थमुक्तं । 'गोपालम्,' इति ब्रह्मदेव-
व्यावृत्त्यर्थं । कृष्णमिति । 'कृष्णं,' प्रति वक्ष्यमाणमर्थम् 'ऊचिरे', 'कृष्णः',
च 'ताः,' प्रति वक्ष्यमाणमर्थम् 'उवाच', इत्यर्थः ॥ १ ॥

सामान्यत आख्याविकां सूचयित्वा विशेषतस्तं दर्शयिष्यन् आदौ
स्त्रीणां वचनमाह, अनु कस्मै इति । 'अनु कस्मै ब्राह्मणाय' कां ब्राह्मण-
मनुष्यस्त्रीकृत्य, 'भक्ष्यं दातव्यं भवति', येन मनःस्थिताः कामाः पूर्णा
भवन्तीति शेषः । कृष्णवचनमाह । 'दुर्वाससे,' दातव्यमिति शेषः ।
हान्दसत्वात्स्थिः ॥ २ ॥

पुनः स्त्रीणां वाक्यं, कथमिति । 'यमुनायाः' 'जलं,' अद्योभ्यं 'अतीत्वा'
'कथं,' तं मुनिं 'यास्यामः' । 'यतः' मुनेः सक्राशात्, 'श्रेयो भवति' ॥ ३ ॥

१ कृष्णं हि ता ऊचिरे इति च, चिह्नितपुनकपाठः । एतस्य ता गोप्यः ऊचिरे
कक्षुपित्यर्थो नारायणप्रकीर्तः ।

हृष्येति ब्रह्मचारीत्युक्त्वा मार्गं वो दास्यति^(१) यं मां
स्मृत्वा अगाधा गाधा भवति यं मां स्मृत्वा अपूतः पूतो भवति
यं मां स्मृत्वा अब्रती व्रती भवति यं मां स्मृत्वा सकामो
निष्कामो भवति यं मां स्मृत्वाऽश्रोत्रियः श्रोत्रियो भवति ॥४॥

श्रुत्वा तदाचं हि वै रौद्रं स्मृत्वा तदाक्येन तीर्त्वा तां सौर्यां^(२)
हि गत्वाऽऽश्रमं पुण्यतमं हि नत्वा मुनिं श्रेष्ठतमं हि वै रौद्र-
च्चेति ॥ ५ ॥

अथ श्रीहृष्यवाक्यं, हृष्येत्यादि । 'हृष्य इति,' नाम दः सः 'ब्रह्मचा-
रोति,' वाक्यं यमुनामध्ये 'उक्त्वा', प्रजक्तु, 'वः' युष्माकं, यमुना 'मार्गं',
'दास्यति' । हृष्येति, हान्दसत्वात्स्थिः ।

हृष्येत्युक्तिमात्रेण कथं यमुना मार्गं नो दास्यति कथं चानेकाङ्गनास-
म्भोगष्ठीषी ब्रह्मचारी स्यादिति शङ्कायुद्धस्तये स्वस्मृतिमहिमानमाह, यं
मां स्मृत्वा अगाधा तलस्पर्शरहिताऽपि सर्वां सरित् गाधा भवति यं मां
स्मृत्वा अपूतः पूतो भवति यं मां स्मृत्वाऽव्रतो व्रती भवति^(१) यं मां
स्मृत्वा सकामो निष्कामो भवति यं मां स्मृत्वाऽश्रोत्रियः श्रोत्रियो भवति
इति । स्पष्टार्थमिदं ॥ ४ ॥

श्रुत्वा तदाचं हीति । ताः गोप्यः 'हि' निश्चितं, 'वै' स्मर्यते, तस्य,

१ यदि व उतानतेष्वा तर्ह्यंताना भवति इति च, विक्रितपुस्तकेऽधिकः पाठः ।

२ तदाक्येन तीर्त्वा तन् सौर्यामिति च, ग, क, विक्रितपुस्तकचपपाठः, जीप-
भोस्त्रानिचपानः ।

३ अव्रतो ब्रह्मचर्यादियुक्तिस्त्वयुक्तव्रतरहितोऽपि व्रतो वीर्यव्रतो भवति इति
काराचप्रचीनोऽर्थः ।

इत्वा अक्षौ ब्राह्मणाय क्षीरमयं घृतमयमिष्टतमं^(१) चि वै ॥६॥

मिष्टतमं चि वै तु भुक्त्वा चित्वाऽऽशिशं प्रयोज्यान्वाक्षां
त्वदात्^(२) कथं यास्यामोऽतीर्त्वा सौर्याम् ॥ ७ ॥

‘वाचं,’ ‘द्रुत्वा,’ सामर्थ्यबोधकावाक्येन प्रोत्साहिताः, गन्तव्यतया ‘दौमं’
ब्रह्मणं दुर्वाससं, ‘द्रुत्वा,’ ‘तदाक्येन’ ह्यप्यो ब्रह्मवारीत्येवंरूपेण वाक्येन,
‘तत्’ ‘सौर्यां’ ‘चि,’ ‘तां’ अगाधामपि गाधाभूतां सौर्यां सूर्यतनयां यमुनां,
‘तीर्त्वा’ ‘गत्वा’ आश्रमं पुण्यतमं चि, ‘नत्वा,’ ‘मुनिं’ दुर्वाससं, कीदृशं,
‘श्रेष्ठतमं,’ ‘वै’ प्रसिद्धं, ‘दौमं’ उक्तायं, ‘इति’ शब्दो भोजनपूर्वंपदि-
चरवसमात्यर्थः ॥ ५ ॥

‘दत्वा,’ ‘अक्षौ,’ ‘ब्राह्मणाय’ दुर्वाससे, ‘क्षीरमयं,’ ‘घृतमयं’
‘चि वै’ चित्ततमं मिष्टतमं खादुतमं, ‘चि वै’ प्रसिद्धं, ईदृशान्मत् दत्वा
आराधयामासुरिति शेषः ॥ ६ ॥

स तु आक्षां स्नेहेन ‘भुक्त्वा,’ उच्छिष्टमस्य ‘चित्वा’ त्यक्त्वा उच्छिष्ट-
भागिभ्यो दत्वा, ‘आशिशं,’ ‘प्रयोज्यं’ दत्वा, ‘अनु’ यन्वात्, ‘आक्षां’
गमनानुक्षां, ‘त्वदात्’ । ता ऊचुः, ‘कथं यास्यामोऽतीर्त्वा सौर्यां’ ॥ ७ ॥

१ इतमयं मिष्टतममिति च, चिकित्तपुस्तकपाठः । अथ इतमयं इतपिकार
मिष्टतमयम् अतिशयेन मिष्टं मधुरमिति नारायणप्रणीतोऽर्थः ।

२ इतमयः च चि वै तुष्टः स्नात्वा भुक्त्वाशिशं प्रयोज्यान्वाक्षां त्वदात् । इति च, चिकित्त-
पुस्तकपाठः । इतस्य इतमयः त्रियमसः इत्तमीयतसः च मुनिः चि वै तुष्टः तुष्टमयाः
स्नात्वा स्नानं कृत्वा भुक्त्वा भोजनं कृत्वा आशिशं चिरजीवितादिरूपां प्रयोज्य गदिना
आक्षां तु गमनायादात् इतवानित्यर्थो नारायणप्रणीतः । मिष्टतमं च चि वै तुष्टः स्नात्वा-
भुक्त्वाचित्वाशिशं प्रयोज्यान्वाक्षां त्वदात् इति च, चिकित्तपुस्तकपाठः । इतमयः च चि वै
तुष्टः स्नात्वा भुक्त्वा चित्वाशिशं प्रयोज्यान्वाक्षां त्वदात् इति च, चिकित्तपुस्तकपाठः ।

स होवाच मुनिः, दूर्वाशिनं^(१) मां स्मृत्वा वो दास्यतीति
मार्गम् ॥ ८ ॥

तासां मध्ये हि श्रेष्ठा गान्धर्वी^(२) त्युवाच तं हि वै ताभिरेवं^(३)
विचार्य ॥ ९ ॥

कथं कृण्वो ब्रह्मचारी कथं दूर्वाशनो मुनिः ॥ १० ॥

तां हि मुख्यां विधाय पूर्वमनु कृत्वा तूष्णीमासुः ॥ ११ ॥

शब्दवानाकाशः ॥ १२ ॥

‘स होवाच मुनिः,’ ‘मां,’ ‘दूर्वाशिनं’ दूर्वाभोजिनं, दूर्वैव अशनमस्यास्ति
तं, निराहारं, वा, ‘स्मृत्वा,’ ‘वः’ युष्मार्कं, यमुना ‘मार्गं,’ ‘दास्यतीति’ ॥ ८ ॥

‘तासां मध्ये हि श्रेष्ठा,’ ‘गान्धर्वी,’^(२) कावित् ‘तं’ ‘हि वै,’ दुर्वाससम् ।
‘एवम्’ ‘उवाच’ । किं कृत्वा, ‘ताभिः’ अन्याभिः स्त्रीभिः, समं, ‘विचार्य’ ॥ ९ ॥

किमुवाचेत्याह । ‘कथं कृण्वो ब्रह्मचारी’ ‘कथं,’ च ‘मुनिः’ ‘दूर्वाशनः,’
एवमुवाचेति सम्बन्धः ॥ १० ॥

अन्यास्तु किं चक्रुरित्याशङ्क्याह, तां हीति । ‘तां’ गान्धर्वीं, ‘मुख्यां
विधाय’ मुख्यापारयन्तीं कृत्वा, ‘अनु’ पश्चात्, ‘पूर्व’ कृत्वा अद्येसरिीं
विधाय, अन्याः स्त्रियः ‘तूष्णीमासुः’ अनुरक्तवत्यः तस्युः ॥ ११ ॥

भूतभौतिकाद्यन्तर्यामिण आत्मनोऽक्रियत्वात्सर्वमिदं कृण्वो ब्रह्मचारी-
त्यादिकं युज्यत एवेत्यभिप्रेत्य भगवान्मुनिराह, शब्दवानिति ॥ १२ ॥

१ दूर्वाशिनमुपवासिमिति च. चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ गान्धर्वीं ह्युवाच तं हि वै ताभिरेवमिति च. चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ सम्बन्धं लोकादात्मत्वावतीर्णां गान्धर्वीं गोपी इति नारायणप्रयोगोऽर्थः ।

शब्दाकाशाभ्यां भिन्नस्तस्मिन्नाकाशे तिष्ठति स द्याकाशस्तं
 न वेद् स द्यात्माऽहं कथं भोक्ता भवामि स्पर्शवान् वायुः स्पर्श-
 वायुभ्यां भिन्नस्तस्मिन् वायौ तिष्ठति वायुर्न वेद तं हि स द्या-
 त्माऽहं कथं भोक्ता भवामि रूपवदिदं हि तेजो रूपाग्निभ्यां
 भिन्नस्तस्मिन्नग्नौ तिष्ठति अग्निर्न वेद तं हि स द्यात्माऽहं कथं
 भोक्ता भवामि रसवत्य आपोऽहं रसाद्भिन्नस्तास्वप्सु तिष्ठति तं
 द्यापो न विदुः स द्यात्माऽहं कथं भोक्ता भवामि गन्धवतीर्थं
 भूमिर्गन्धभूमिभ्यां भिन्नस्तस्यां भूमौ तिष्ठति भूमिर्न वेद तं
 हि स द्यात्माऽहं कथं भोक्ता भवामि ॥ १२ ॥

शब्दगुणयुक्तः 'आकाशः', वर्तते, तदुभय'भिन्नः' विशलक्षणः पृथ-
 गात्मा, 'तस्मिन्' शब्दवर्ति, 'आकाशे,' 'तिष्ठति' । स हीति । शब्द-
 वान् अपि 'आकाशः,' 'तम्' अन्तर्यामिणं, 'न वेद', मय्यसौ तिष्ठतीति^(१) ।
 स द्यात्मेति । 'सः' 'हि', साक्षीभूतः, 'आत्मा,' 'अहं,' 'कथं भोक्ता
 भवामि' । एवं वायुतेजोजलभूमिपर्याया व्याख्येयाः ॥ १२ ॥

१ रसवत्य आप इति आपामपत्वेन एकत्वेऽपि सत्त्वममुद्गादिभेदेनानेकत्वादाप इति
 बहुवचनम् । सभावनः केषित् शब्दा अवयवसङ्गानेवाद्दत्ते यथा दाराः भिन्नता इति
 नारायणः ।

२ रसवत्य आपो रसाद्गो भिन्नस्तास्वप्सु तिष्ठति आपो न विदुस्तं हि स द्यात्माऽह-
 मिति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ एवंच तिष्ठतीति प्रथमपुत्रचः आत्माभिप्रायेण, भवानीत्युत्तमपुत्रचोऽहमभिप्रायेण
 इति नारायणः ।

इदं हि मनस्तेष्वेवं हि मनुते ॥ १३ ॥

तानिदं हि गृह्णाति^(१) ॥ १४ ॥

यत्र सर्वमात्मैवाभूत् तत्र वा कुत्र मनुते क्व वा गच्छतीति
स ह्यात्मा कथं^(२) भोक्ता भवामि ॥ १५ ॥

कथं तर्हि ते भोक्ताऽहं शब्दं श्रुत्वामीत्यादिप्रत्यय इत्याशङ्क्य मनस एव
तथा प्रतीतिरित्याह, इदं हि मन इति । 'तेषु' आकाशादिषु, वर्तमानम्
'इदं', 'हि' प्रसिद्धं, 'मनः', 'एवं हि' अहं भोक्ता इत्येवंहि, 'मनुते',
चित्तसामिधानात् ॥ १३ ॥

अथ हेतुमाह, तानिति । 'हि' यस्मात्, 'तान्' शब्दादीन्, 'इदं'
मनः एव, तत्तदिन्द्रियाधिष्ठात्भूतं, 'गृह्णाति' ॥ १४ ॥

एवं तर्हि तवापि लोकवदन्तःकरणावच्छिन्नत्वादहं भोक्तृत्यध्यासः
स्यादित्याशङ्क्य खल्विन्द्रियासनिवृत्तिं दर्शयति, यत्र सर्वमिति । 'यत्र'
आत्मज्ञानदशायां, विदुषः 'सर्वं' कार्यकारणजातम्, अधिष्ठानतत्त्व-
ज्ञानात् 'आत्मैव', 'अभूत्', रजतमिव प्रुक्तिः, 'तत्र' च आत्मज्ञानदशायां,
'कुत्र' धर्मिणि, केन करणेन कः मन्ता 'मनुते', एवं ज्ञानेन्द्रियान्तर-
पर्याया अव्यध्याहर्तव्याः । 'क्व', 'वा', दिशि, केन करणेन को वा 'गच्छति',
एवं वागादिपर्याया अव्यध्याहर्तव्याः । करणादीनामात्मभूतत्वात् ज्ञानिनः
सर्व्याध्यासनिवृत्तेर्न भोक्तृत्वाद्यध्यास इति भावः । स हीति । 'सः' कार्य-
कारणसाक्षी निवृत्ताभिमानः, 'आत्मा', 'कथं भोक्ता भवामि' ॥ १५ ॥

१ तानिदं गृह्णातीति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ स ह्यात्माऽहं कथमिति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

अयं हि कृष्णो यो वो हि प्रेष्ठः शरीरद्वयकारणं भवति ॥१६॥

द्वौ सुपर्णो भवतो ब्रह्मणोऽग्रभूतस्तथेतरो भोक्ता भवति

अन्यो हि साक्षी भवतीति^(१) ॥१७॥

वृक्षधर्मे तौ तिष्ठतः अतो भोक्ताऽभोक्तारौ^(२) ॥१८॥

पूर्वो हि भोक्ता भवति तथेतरोऽभोक्ता कृष्णो भव-
तीति ॥ १९ ॥

अस्तु तव ज्ञानित्वादभोक्तृत्वं कृष्णोऽपि किं तथेवेत्याद्यत्र तस्य तु
सर्वाधिष्ठानभूतत्वाद्भोक्तृत्वमित्याह, अयं हीति । 'यो वः', 'प्रेष्ठः', 'अयं'
'कृष्णः', 'हि' यस्मात्, 'शरीर'द्वयस्य 'कारणं' ततो न भवतीति शेषः ॥ १६ ॥

एवमधिष्ठानत्वादभोक्तृत्वमित्युक्तम्, अथान्तर्यामित्वादपि तदाह, द्वौ
सुपर्णाविति । 'ब्रह्मणः' विन्नात्, 'द्वौ' सुपर्णं, इव सङ्घरौ जीवेश्वरौ,
'भवतः' वर्तते । 'तथा' भूतयोक्तयोर्मध्ये 'इतरः', 'अग्रभूतः' जीवः,
'भोक्ता', 'भवति', 'हि' निश्चितं, 'अन्यः' ईश्वरः, 'साक्षी' केवचमी-
क्षितैव, 'भवति' इत्यर्थः । 'इति'शब्दो मन्वसमाप्त्यर्थः ॥ १७ ॥

तयोः सुपर्णत्वं कुत इत्याशङ्क्य वृक्षे वर्तमानत्वादित्याह, वृक्षधर्मे
ताविति । वृक्षस्य धर्मे ब्रह्मणाख्यो यस्य तस्मिन् 'वृक्षधर्मे' विनाशनि-
वसाराख्ये अन्वये, 'तिष्ठतः' । अत इति । 'अतः' ईश्वरानीश्वरत्वात्,
तौ 'भोक्ताऽभोक्तारौ'^(३) ॥ १८ ॥

एतद्विवेकित्वात् । 'पूर्वो हि भोक्ता भवति', 'तथा', 'इतरः',
'कृष्णः' ईश्वरः, 'इति' कारणात्, 'अभोक्ता', 'भवति' ॥ १९ ॥

१ साक्षी भवतीति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ वृक्षधर्मे तौ तिष्ठतः अभोक्तृभोक्ताराविति च, चिह्नितपुस्तकपाठः, नारायणामिषेयः ।

३ भोक्तृभोक्ताराविति शाब्दमिति जीवगोक्षामिषेयः ।

यत्र विद्याऽविद्ये न विदामो विद्याऽविद्याभ्यां भिन्नः,
विद्यामयो हि यः^(१) स कथं विषयीभवतीति ॥ २० ॥

यो ह वै^(२) कामेन कामान् कामयते स कामी भवति यो ह
वै त्वकामेन कामान् कामयते सोऽकामी भवति ॥ २१ ॥

जन्मजराभ्यां भिन्नः स्थाणुरयमच्छेद्योऽयं योऽसौ सौर्यं ति-

ईश्वरस्याभोक्तृत्वे अविद्यारहितत्वं हेतुमाह । 'यत्र' ईश्वरे,
'विद्याऽविद्याभ्यां,' 'भिन्नः', घटादिवद् विषयः, न भवतीत्यर्थः । विद्याविव-
यत्वाभावे हेतुमाह, विद्यामयो हीति । 'विद्या' नाम ब्रह्माकारा अन्तः-
करणवृत्तिः, तन्मयः' तत्प्रकाशकः, 'हि यः स कथं विषयी भवति' ।
न हि घटादिप्रकाशक आसौको घटादिविषयः ॥ २० ॥

एवमविद्यारहितत्वादभोक्तृत्वमुक्तम्, अथाकामत्वादभोक्तृत्वमाह, यो
हेति । 'यः,' 'ह', 'वै' किल, 'कामेन' इच्छया, 'कामान्' विषयान्, 'कामयते',
'सः,' 'कामी' कामुकः, 'भवति' । 'यः' 'ह वै', लक्ष्यः, 'तु,' 'अकामेन'
अनिच्छया, 'कामान्', लोकरीति, 'सः,' तु 'अकामी', लोके प्रसिद्धः
'भवति' ॥ २१ ॥

एवमकामित्वादभोक्तृत्वमुक्तम्, अथ घडूर्मिभावविकारशून्यत्वान्
लक्षणशब्दार्थत्वादपि तदाह, जन्मेति । 'जन्मजराभ्यां,' 'भिन्नः' रहितः,
इत्यनेन घडूर्मिरहितत्वं जन्माख्यप्रथमविकाररहितत्वञ्च 'स्थाणुः'
सर्वदा स्थिरः, इत्यनेन किञ्चित्कालास्तित्वविपरिणामाभ्यां शून्यत्वं

१ विद्यामयो य इति घ. चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ यो हि वै इति घ. चिह्नितपुस्तकपाठः ।

ष्टति^(१) योऽसौ गोषु तिष्ठति योऽसौ गाः पालयति^(२) योऽसौ गोपेषु तिष्ठति योऽसौ सर्वेषु वेदेषु^(३) तिष्ठति योऽसौ सर्वैर्बर्दे-
गीयते योऽसौ सर्वेषु भूतेष्वविश्य भूतानि^(४) विदधाति स वो चि
स्वामी योऽसौ भवति ॥ २२ ॥

विनाशशून्यत्वज्ञोक्तं भवति । अष्टद्वयोऽयमिति अपत्ययशून्यत्वमुक्तं वेदित-
व्यम् । कृषसत्तायामिति धातुबलादयं कृष्यशब्दार्थ इति स्यात्कृष्यशब्देन
सूचितम् । अथ गोविन्दशब्दार्थरूपत्वादप्यभोक्तत्वमाह, योऽसौ सौर्यं
तिष्ठति इति । 'योऽसौ', गोशब्दार्थभूते सूर्यमण्डले विद्यते तिष्ठति, स
गोविन्दः, स एवाधुना कामधेनुनयुद्धार्थं धेनुषु विद्यते तिष्ठतीति
गोविन्दशब्दार्थमाह, योऽसौ गोषु तिष्ठतीति । कृष्यशब्दात् गोशब्देन
गोपाः ते च गा इन्द्रियाणि पालयन्तीति व्युत्पत्त्या, गोपेषु विद्यते
तिष्ठतीति गोविन्दशब्दार्थमाह, योऽसौ गोपेषु इति । स एव गोषु
वेदेषु विद्यतइति गोविन्दशब्दार्थमाह, योऽसौ सर्वेषु वेदेष्विति ।
गोभिर्बर्देगीयत इति गोविन्दशब्दार्थमाह, योऽसौ सर्वैरिति ।
गोषु विनाशं गच्छत्सु स्वावरजङ्गमेष्वविष्टः सन् भूतानि विदधाति
इति गोविन्दः इति गोविन्दशब्दार्थमाह, योऽसौ सर्वेष्विति । यः
ईदृशः कृष्यः गोविन्दः सर्वस्वामी, ततः असौ कथं भोक्ता इत्याशये-

१ सूर्यं तिष्ठति इति घ, चिह्नितपुस्तकपाठः, एतस्य सूर्यं सूर्यमण्डले इत्यर्थः
नारायणकृतः ।

२ योऽसौ गोपान् पालयति इति घ, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ सर्वेषु वेदेषु इति घ, चिह्नितपुस्तकपाठः, अन्य सर्वेषु ब्रह्माद्यधिष्ठातृष्वपि वेदेषु
इत्यर्थः नारायणकृतः ।

४ भूतेषु अविश्य तिष्ठति भूतानि इति घ, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

सा होवाच गान्धर्वी कथं वाऽस्मात् जानोऽसौ गोपालः कथं
वा जानोऽसौ त्वया मुने कृष्णः को वाऽस्य मन्त्रः किं वाऽस्य स्थानं
कथं वा देवक्यां जातः को वाऽस्य ज्यायान् रामो भवति कीदृशी
पूजाऽस्य गोपालस्य भवति साक्षात् प्रकृतिपरो योऽयमात्मा
गोपालः कथं त्ववतोर्णो भूम्यां हि वै स होवाच तां ह वै ॥२३॥

एको ह वै^(१) पूर्वं नारायणो देवः ॥२४॥

नाह, स वे हीति । 'सः' कृष्णः गोविन्दः, यत् 'वः,' 'खामी,' तस्मात्
अभोक्तैत्यर्थः ॥ २२ ॥

एवं विदितवृत्तान्ता गान्धर्वीं पृच्छतीत्याह सा हविति । 'सा'
गान्धर्वी,^(१) मुनिम् 'उवाच' । किम् इत्याशङ्क्याह, कथमिति । एवंविधः
कृष्णो गोविन्दः 'अस्मात्,' 'गोपालः,' 'कथं वा,' 'जातः,' 'कथं वा,' 'हे
'मुने,' 'असौ,' 'कृष्णः,' 'त्वया,' 'ज्ञातः,' 'को वा,' 'अस्य मन्त्रः,' 'किं वाऽस्य स्थानं',
'कथं वा देवक्यां जातः,' 'अस्य,' 'ज्यायान्' व्युत्थः, 'रामः,' 'को वा' किं-
रूपादिः, 'भवति', इत्यर्थः । 'कीदृशी,' 'पूजा,' 'अस्य,' 'गोपालस्य,' 'भवति',
'साक्षात् प्रकृतिपरः' मायेष्टः, 'यः' परमात्मा, 'गोपालः,' 'कथं त्ववतोर्णः,'
'भूम्यां,' 'हि,' 'वै' प्रसिद्धं, 'स होवाच तां ह वै' एको हीति 'सः' मुनिः,
'ह' किल, 'वै' प्रसिद्धौ, 'तां' गान्धर्वीम्, 'उवाच' ॥ २३ ॥

प्रश्नोत्तरगर्भां कृष्णकृष्णः कथामवतारयितुं कृष्णस्वरूपमाह । 'एकः,'
'ह' किल, 'पूर्वं' सृष्टेरादौ, 'नारायणो देवः,' आसीत् इति शेषः ॥२४॥

१ एको हि वै इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ गान्धर्वी राधा इति जीवगोलाभिधत्तम् ।

यस्मिन् लोकाः श्रोताश्च प्रोताश्च तस्य हृत्पद्माञ्जालोऽज-
योनिस्तपित्वा^(१) तस्मै हि वरं ददौ ॥ २५ ॥

स कामप्रश्नमेव वद्रे तं चास्मै ददौ ॥ २६ ॥

स श्रोवाचाञ्जयोनिर्योऽवताराणां मध्ये श्रेष्ठोऽवतारः को
भवति येन लोकास्तुष्टा देवास्तुष्टा भवन्ति^(२) यं स्मृत्वा मुक्त्वा
अस्मात् संसारान् भवन्ति कथं वाऽस्यावतारस्य ब्रह्मता
भवति ॥ २७ ॥

नारायणत्वं तस्य कुत इत्यत आह, यस्मिन्निति । 'यस्मिन्' देवे,
'लौकाः', 'श्रोताः', दीर्घतन्तुषु पठवत्, 'प्रोताः', तिर्य्यक्तन्तुषु पठवत्,
'तस्य हृत्पद्माञ्जालोऽजयोनिः', 'तपित्वा',^(१) स्थिताय 'तस्मै' ब्रह्मणे,
नारायणः 'वरं ददौ' ॥ २५ ॥

स इति । 'सः' ब्रह्मा, 'कामप्रश्नम्' इच्छया प्रश्नम्, 'एव,' वरं 'वद्रे',^(३)
'तं चास्मै ददौ' ॥ २६ ॥

स हेति । लब्धवरः 'अजयोनिः', नारायणम् 'उवाच', योऽवतारा-
णामिति । हे विश्वाश्रय तव 'अवताराणां मध्ये', 'यः', 'श्रेष्ठोऽवतारः',
सः 'को भवति' । येनेति । 'येन' अवतारेण हेतुना, 'लोकास्तुष्टाः',

१ अजयोनिः स पिता इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः, अथ स पिता नारायण इति
नारायणवाक्यात् ।

२ स श्रोवाचाञ्जयोनिरवताराणां मध्ये श्रेष्ठोऽवतारः को भवति येन लोकाः तुष्टा
भवन्ति इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ तपित्वा आह्वानं प्रकाश इति जीवमोक्षानिवाक्यात् ।

४ कामप्रश्नः वद्रे यद्वत् इच्छामि तस्मात्परं देहीति यथाचे इति जीवमोक्षानिवाक्यात् ।

स होवाच तं हि नारायणो देवः सकाम्या मेरोः षट्के^(१)
 यथा सप्त पुत्र्यो भवन्ति तथा निष्काम्याः सकाम्या भूगोलचक्रे
 सप्त पुत्र्यो भवन्ति तासां मध्ये साक्षात् ब्रह्म गोपालपुरी
 स्तीति ॥ २८ ॥

सकाम्या निष्काम्या देवानां सर्वेषां भूतानां भवति^(२) यथा हि
 वै सरसि पद्मं तिष्ठति तथा भूम्यां तिष्ठतीति चक्रेण रक्षिता हि

‘देवान्पुत्रा भवन्ति,’ ‘यं स्मृत्वा मुक्ता कस्मात् संसारात् भवन्ति’ । ‘कथं वा’,
 ‘अस्य’ श्रेष्ठस्य, ‘अवतारस्य’, ‘ब्रह्म’ स्वरूपता ‘भवति’ वर्त्तते ॥ २७ ॥

‘स होवाच तं हि नारायणो देवः’ । किम् । ‘सकाम्याः’ कामफलानेन
 सञ्चिताः, ‘मेरोः षट्के’, ‘यथा सप्त पुत्र्यो भवन्ति’, ‘तथा’, ‘निष्काम्याः’
 मोक्षदाः, ‘सकाम्याः’ कामफलदाः, अधिकारितारतम्येन ‘भूगोलचक्रे,’
 ‘सप्त पुत्र्यः’ अथोद्धामधुरादयः, ‘भवन्ति’, ‘तासां’ पुरीषां, ‘मध्ये’, ‘गोपाल-
 पुरी’ गोपालवेशस्य विश्वीराश्रयभूता पुरी, यद्वा गवां चक्रेण पालिता
 ‘गोपालपुरी’ मधुरा, ‘हि’ निश्चितं, ‘साक्षात् ब्रह्म,’ भवति, ब्रह्मप्रकाशक-
 त्वात् ॥ २८ ॥

‘सकाम्या’, ‘निष्काम्या’, ‘देवानां’, ‘सर्वेषां’, ‘भूतानां’, च यथाभजनं
 ‘भवति,’ ‘यथा’, ‘सरसि,’ ‘पद्मं’, ‘तिष्ठति’, ‘तथा’, ‘भूम्यां’, ‘गोपालपुरी’

१ सकाम्यामते मेरोः षट्के इति च, विहितपुस्तकपाठः ।

२ सकाम्याश्च भूतानां भवन्ति यथा हि वै सरसि पद्मं तिष्ठति तथा भूम्यां तिष्ठतीति
 तथा साक्षाद् ब्रह्म गोपालपुरी हि निष्काम्या सकाम्या च भूतानां भवति इति च, विहित-
 पुस्तकपाठः ।

मथुरा^(१) तस्माद् गोपालपुरी भवति^(२) ॥ २९ ॥

वृद्धद् वृद्धवनं मधोर्मधुवनं तालस्तालवनं काम्यं काम्यवनं
बज्जलो बज्जलवनं कुमुदं कुमुदवनं खदिरः खदिरवनं भद्रो
भद्रवनं भाण्डीर इति भाण्डीरवनं श्रीवनं लोचवनं^(३) वृन्दाया
वृन्दावनमेतैरावृता पुरी भवति ॥ ३० ॥

‘तिकृति’ ‘इति’ गोपालपुरीत्यस्य व्युत्पत्तिं वदन् सम्बन्धिद्वसज्ज्ञां
दर्शयति । ‘बज्जल रक्षिता हि मथुरा,’ ‘तस्माद्गोपालपुरी भवति’ ॥ २९ ॥

सा च मथुरा द्वादशवनैरावृता भवतीत्याह, दृष्टदिति । ‘दृष्टत्’
मङ्गलूतम्, इति कारणात् ‘दृष्टवनम्,’ एकं(१) । ‘मधोः’ दैत्यस्य, सम्बन्धि
इतिकारणात् ‘मधुवनं,’ द्वितीयं(२) । ‘तालः,’ वचंत इतिकारणात्
‘तालवनं,’ तृतीयं(३) । ‘काम्यं’ कामदेवः, वचंत इति ‘काम्यवनं,’
चतुर्थं(४) । ‘बज्जलः,’ वचंत इति^(५) ‘बज्जलवनं,’ पञ्चमं(५) । ‘कुमुदं,’
वचंत इतिकारणात् ‘कुमुदवनं,’ षष्ठं(६) । ‘खदिरः,’ वचंत इति-
कारणात् ‘खदिरवनं,’ सप्तमं(७) । ‘भद्रः’ दृष्टविशेषः, वचंत इति-
कारणात् ‘भद्रवनं,’^(८) अष्टमं(८) । ‘भाण्डीरः’ ‘इति’ नाम वटः, वचंते

१ दृष्टे रक्षिता हि मथुरा इति व, चिह्नितपुस्तकपाठः । एतन्न चनेच् वैश्वेने
दृष्टनेन रक्षिता पालिता इत्यर्थो नारायणप्रणीतः ।

२ तस्माद् गोपालपुरी हि भवतीति व, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ भद्रो भद्रवनं श्रीः श्रीवनं भाण्डीर इति भाण्डीरवनं लोचो लोचवनमिति व,
चिह्नितपुस्तकपाठः ।

४ बज्जला श्रीचरोः पत्नी सा यथास्तीति चर्मादित्यात् बज्जलः, इति जीवमोक्षामि-
याज्ञा ।

५ भद्रो बज्जलभद्रः खेसति यच्च इति भद्रवनमिति जीवमोक्षामि ।

तत्र तेष्वेव गच्छनेष्वेव देवा मनुष्या गन्धर्वा नागाः क्लिन्नरा
गायन्तीति नृत्यन्तीति ॥ ३१ ॥

तत्र द्वादशादित्या एकादश रुद्रा अष्टौ वसवः सप्त मुनयो
ब्रह्मा नारदश्च पञ्च विनायका वीरेश्वरो रुद्रेश्वरो अम्बिके-
इतिकारणात् 'भास्वीरवनं,' नवमं (६)। श्रीः रमा, तस्याः, तस्मिन्
साधकानां श्रीघ्नमाविर्भावात् तदनं 'श्रीवनं,' (१) दशमं (१०)। खोहः
नाम कश्चिदसुरः, सः तपसा यत्र सिद्धिं प्राप्तः, तत् 'खोहवनं,' एका-
दशं (११)। रुन्दायाः, वनं, 'रुन्दावनं,' द्वादशं (१२) ॥ ३० ॥

तत्र तेष्वेवेति । 'तत्र' मथुरासमीपे, 'तेष्वेव' द्वादशस्यपि एवं-
विधेषु प्रागुक्तप्रकारेषु, 'गच्छनेषु,' 'देवाः,' 'मनुष्याः,' 'गन्धर्वाः,' 'नागाः,'
'क्लिन्नराः,' 'इति' प्रसिद्धं, 'गायन्ति,' प्रसिद्धं 'नृत्यन्तीति' ॥ ३१ ॥

'तत्र' तेषु द्वादशसु अपि वनेषु द्वादशादित्या इति । वदवः (१)
सूर्यः (२) वेदाङ्गः (३) भानुः (४) इन्द्रः (५) रविः (६) गभस्तिमान् (७)
यमः (८)। हिरण्यरेताः (९) दिवाकरः (१०) मित्रः (११) विष्णुः (१२)।
एकादश रुद्रा इति ।

“ वीरभद्रश्च शम्भुश्च गिरिश्च च तृतीयकः ।
अजैकपादहृत्त्रधुः पिनाकी च तथापरः ॥
भुवनाधीश्वरश्चैव कपासी च दिक्षां पतिः ।
स्वामुर्भंग इति प्रोक्ता रुद्रा एकादशाङ्गताः ॥
अष्टौवसव इति ।

“ भुवो धरश्च सोमः स्यादापश्चैवानिचोऽनकः ।
प्रत्युषश्च प्रभावश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥

श्वरो गणेश्वरो नीलकण्ठेश्वरो विश्वेश्वरो गोपालेश्वरो भद्रे-
श्वरोऽन्यानि लिङ्गानि^(१) चतुर्विंशतिर्भवन्ति ॥ ३२ ॥

द्वे वने स्तः कृष्णवर्णं भद्रवर्णं तयोरन्तर्द्वादशवनानि
पुण्यानि पुण्यतमानि तेष्वेव देवास्तिष्ठन्ति सिद्धाः सिद्धिं
प्राप्ताः ॥ ३३ ॥

सप्त मुनय इति ।

कश्यपोऽग्निर्भरद्वाजो विश्वामित्रोऽथ गौतमः ।

जमदग्निर्वसिष्ठश्च सप्तैते मुनयः स्मृताः” ॥

‘ब्रह्मा,’ ‘नारदश्च’ । ‘पञ्च विनायकाः,’ “मौदः (१) प्रमोदः (२)
आमोदः (३) सुमुखः (४) दुर्मूलः (५) तथा” इति प्रोक्ताः । वीरेश्वरः (१)
बद्रेश्वरः (२) अम्बिकेश्वरः (३) गणेश्वरः (४) नीलकण्ठेश्वरः (५) विश्वेश्वरः (६)
गोपालेश्वरः (७) भद्रेश्वरः (८) इति अष्टौ लिङ्गानि । तथा ‘अन्यानि,’
‘चतुर्विंशतिलिङ्गानि भवन्ति’ ॥ ३२ ॥

द्वे वने इति । ‘द्वे वने,’ ‘स्तः’ (१) वर्त्तते, एकं ‘कृष्णवर्णं’ । तृतीयं ‘भद्र-
वर्णं,’ ‘तयोः’ द्वयोर्वर्णयोः, ‘अन्तः’ मध्ये, ‘द्वादश वनानि,’ भवन्ति ।
कानिचित् ‘पुण्यानि,’ कानिचित् ‘पुण्यतमानि,’ ‘तेषु,’ समक्षेषु, अपि
‘सिद्धाः’ जातिविशेषाः, ‘देवाः,’ ‘तिष्ठन्ति’ । कौटुम्भाः सिद्धा देवाः,
‘सिद्धिं प्राप्ताः’ ॥ ३३ ॥

अथ हेतुं वदन्नेव श्रेष्ठावतारमाह, तत्र हीति । ‘हि’ यस्मात्,

१ रतदाद्यानि लिङ्गानि इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः । रतदाद्यानि रततत्रप्रभृतीनि
इति नारायणः ।

२ द्वे वने स्त इति भिन्ने द्वादशस्य इति नारायणः ।

तत्र हि रामस्य राममूर्त्तिः प्रद्युम्नस्य प्रद्युम्नमूर्त्तिः^(१) रनि-
हृदस्थानिरुद्धमूर्त्तिः^(२) कृष्णस्य कृष्णमूर्त्तिः^(३) ॥ ३४ ॥

वनेष्वेवं मथुरास्वेवं द्वादशमूर्त्तयो भवन्ति ॥ ३५ ॥

एकां हि रुद्रा यजन्ति द्वितीयां हि ब्रह्मा यजति तृतीयां
ब्रह्मजा यजन्ति चतुर्थीं मरुतो यजन्ति पञ्चमीं विनायका
यजन्ति षष्ठीं वसवो यजन्ति सप्तमीं नृपयो यजन्ति अष्टमीं
'तत्र' तेषु, 'रामस्य' बलदेवस्य, 'रामाख्या' 'मूर्त्तिः' 'प्रद्युम्नस्य',
'प्रद्युम्नाख्या' 'मूर्त्तिः' 'अनिरुद्धस्य,' 'अनिरुद्धाख्या 'मूर्त्तिः,' 'कृष्णस्य,'
'कृष्णाख्या 'मूर्त्तिः,' अस्तीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

एवमकाराः तेष्वेव 'वनेषु,' तथा एवमकाराः 'मथुरासु' मथु-
राप्रदेशेषु, 'द्वादशमूर्त्तयः' । रौद्री(१) ब्राह्मी(२) दैवी(३) मानवी(४)
विष्णुनाशिनी(५) काम्या(६) आर्षो(७) गान्धर्वी(८) गौरी(९) अन्तर्दान-
स्था(१०) स्वपदङ्कता(११) मूमिस्था(१२) ॥ ३५ ॥

द्वादशमूर्त्तीनां प्रत्येकमुपासकानाह । 'एकां^(४) हि रुद्रा यजन्ति' ।
'द्वितीयां^(५) ब्रह्मा यजति' । 'तृतीयां^(६) ब्रह्मजाः' सप्तसुमारादयः,
'यजन्ति' । 'चतुर्थीं^(७),'^(८)'मरुतः' मरुद्गणाः, 'यजन्ति' । 'पञ्चमीं^(९) विना-

१ प्रकृतं युजं इति च यस्यास्तादृशी प्रद्युम्नस्य मूर्त्तिः इति नारायणः ।

२ न अनिरुद्धा अनिरुद्धा प्रत्यक्षासौ मूर्त्तिश्च इति नारायणः ।

३ कृष्णा ख्याता चासौ मूर्त्तिश्च कृष्णमूर्त्तिः इति नारायणः ।

४ एकां प्रथमां रामस्यमूर्त्तिं हृदयस्थानस्थां रुद्रा रुद्रलोके ।

५ द्वितीयां प्रद्युम्नस्य मूर्त्तिं मधुवनस्थां ब्रह्मा ब्रह्मलोके ।

६ तृतीयां अनिरुद्धमूर्त्तिं तालवनस्थां ब्रह्मजाः सत्यलोके ।

७ चतुर्थीं कृष्णमूर्त्तिं बालवनस्थां मरुतो देवा देवलोके ।

८ पञ्चमीं पुना राममूर्त्तिं बज्रसवनस्थां विनायकाः ।

गन्धर्वा यजन्ति नवमीमप्सरसो यजन्ति दशमी वै श्वन्-
ह्वाने तिष्ठति एकादशमेति स्वपदं गता द्वादशमेति भूम्यां
तिष्ठति^(१) ॥ ३६ ॥

तां ह्यिये यजन्ति ते मृत्युं तरन्ति मुक्तिं लभन्ते ।

यथा यजन्ति । 'घर्षो^(१) वसवो यजन्ति' । 'सप्तमी^(२) मुषयो यजन्ति' ।
'अष्टमी^(३) गन्धर्वा यजन्ति' । 'नवमी^(४) मप्सरसो यजन्ति' । 'दशमी^(५)
वै,' 'श्वन्ह्वाने तिष्ठति' गुप्ता तिष्ठति, इत्यर्थः । 'एकादशमेति,'^(६) या
प्रसिद्धा, सा 'स्वपदं' विष्णुपदं आकाशाख्यं, 'गता' प्राप्ता । 'द्वादश-
मेति,'^(७) या प्रसिद्धा, सा 'भूम्यां तिष्ठति' ॥ ३६ ॥

तद्वृत्तकानां फलातिशयमाह, तां ह्येति^(८) । 'तां' भूमिणां मूर्तिं, 'ये

१ दशमी हि द्विषोऽश्वन्ह्वाने तिष्ठति एकादशमन्तीस्वपदं गता द्वादशी तु भूम्यां
तिष्ठति इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः । एतस्य दशमी मूर्तिं हि निश्चितं दिवः खर्षो कस्या-
नह्वाने तिष्ठति, अन्तीस्वपदम् अन्तीस्वलोकोः तं गता प्राप्ता, द्वादशी भूम्यां भूलोके,
इति नारायणप्रचीनोऽर्थः ।

१ घर्षो पुनः प्रद्युम्नमूर्तिं कुमुदवनस्थां वसवो यजन्ति ।

२ सप्तमी पुनरनिबद्धमूर्तिं अदिरवनस्थां ऋषयो यजन्ति ।

३ अष्टमी पुनः कृष्णमूर्तिं भद्रवनस्थां गन्धर्वा यजन्ति ।

४ नवमी पुनरपि भास्वीरवनस्थां राममूर्तिं मप्सरसो यजन्ति ।

५ दशमी जीवनस्था प्रद्युम्नमूर्तिरन्वहाने तिष्ठतीति सा कदापि न प्रकटीभव-
तीति तस्या उपासका अपि न सन्ति ।

० एकादशमा एकादशी सोऽवनस्था अनिबद्धमूर्तिः स्वपदं द्वारकां सेतुद्वीपं
या गता ।

८ द्वादशमा इति द्वादशी ह्य्दवनस्था कृष्णमूर्तिभूम्यां प्रकटीभव श्रीगोविन्द-
गोपाक्ष गोवर्द्धनधर्मगोपीनाथाद्यभिधाना भूम्यां तिष्ठति इति जीवगोत्राभिप्रकीर्तोऽर्थः ।

९ तां हि ये यजन्ति इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः । तां हि तिस्रो मूर्तयः स्वपदः
शचिनीश्वरः प्रसिद्धा देवा यजन्तीति । अथवा तां हीति द्वादशमूर्तीनामित्यादि, नारा-
यणस्याप्या ।

गर्भजन्मजरामरणातापत्रयात्मकं दुःखं तरन्ति ॥ ३७ ॥

तदप्येते श्लोका भवन्ति ।

प्राप्य मथुरां पुरीं रम्यां^(१) सदा ब्रह्मादिसेविताम् ।

शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गरक्षितां मुशलादिभिः ॥ ३८ ॥

यत्रासौ संस्थितः कृष्णस्त्रिभिः शक्त्या समाहितः ।

रामानिरुद्धप्रद्युम्नैरुक्लिष्या सच्चितो विभुः ॥ ३९ ॥

चतुःशब्दो भवेदेको ह्योङ्कारः समुदाहृतः^(२) ॥ ४० ॥

यजन्ति, 'ते,' 'मृत्यु' अविद्याकामरमांस्त्र्यं, 'तरन्ति' तद्विमुक्ता भवन्ति, इत्यर्थः । 'मूर्तिं लभन्ते' । 'गर्भजन्मजरामरणातापत्रयात्मकं' आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकातापत्रयोत्थं, 'दुःखं तरन्ति', दुःखहेतूनामविद्यादीनां निवृत्तत्वादित्यर्थः ॥ ३७ ॥

उक्तेर्थं मन्त्रसम्पत्तिमाह, तदपीति । 'तत्'तत्र मथुरायाः कृष्णाश्रयत्वे ब्रह्मादिसेवितत्वे च, 'एते श्लोकाः' मन्त्रा अपि, 'भवन्ति,' इत्यर्थः । प्राप्य मथुरां पुरीं रम्यामिति । तां 'मथुरां पुरीं प्राप्य', देवा मनुष्या गन्धर्वादयः क्लिष्टन्तीतिशेषः । कीदृशीं, 'शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गरक्षितां,' तथा 'मुशलादिभिः' बन्धदेवाद्यायुधैः, उपलक्षितां, इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

यत्रासाविति । 'त्रिभिः' बन्धदेवादिभिः, 'शक्त्या' बन्धिष्या, सच्चितः 'हृष्याः', 'यत्र संस्थितः', तां पुरीं 'प्राप्य,' देवादर्याक्लृन्तीति सम्बन्धः । इदमेव विदुर्गोति, रामानिरुद्धप्रद्युम्नैरिति ॥ ३९ ॥

तदेवं कृष्णावतारोऽवतार्यां अष्टौ मथुरा चास्य स्थानमित्युक्तं भवति । कथं चै चस्य ब्रह्मता भवतीत्यादिबन्धनं बन्धुं प्रबन्धार्थं त्वमाह, चतुरिति ।

१ प्राप्य तां मथुरां रम्यामिति अ.पिच्छितपुस्तकपाठः ।

२ ओङ्कारस्त्रिभिः कृत इति टीकायकतः पाठः ।

तस्माद्देवः परो रजसेति सोऽहमित्यवधार्यात्मानं गोपा-
लोऽहमिति भावयेत् ॥ ४१ ॥

स मोक्षमश्नुते स ब्रह्मत्वमधिगच्छति^(१)स ब्रह्मविद्भवति ॥ ४२ ॥

यो गोपान् जीवान् वै आत्मत्वेनाच्छृष्टिपर्यन्तमाप्नोति स
गोपालो भवति ओं तन् यत् सोऽहं परं ब्रह्म कृष्णात्मको

चत्वारः, शब्दाः, रामानिबद्धादयो वाचकाः, यस्य 'चतुःशब्दः' चतुर्बुद्धः ।
'एकः' ईश्वरः, 'भवेत्' भवति । अत्र हेतुमाह, 'क्षीत्रारस्येति । 'हि'
यस्मात् कारणात्, 'क्षीत्रारस्य', अकारोकारमकारार्द्धमात्ररूपैः 'अर्थैः,
'ज्ञतः', रामप्रदुन्नानिबद्धकृष्णाभिधेयो ब्रह्मसमुदाय इत्यर्थः ॥ ४० ॥

यं च स्मृत्वा मुक्ता अस्मात् संसारादित्यस्योत्तरमाह, तस्मादिति । 'तस्मात्'
प्रब्रह्मवाभिधेयात्, 'रजसः' कामकर्मकात्कात्, 'परः' इत्येवंविधो यः, 'देवः',
'सोऽहमिति', 'अवधार्य' मनसा निश्चित्य, 'आत्मानं', 'गोपालोऽहमिति
भावयेत्' । रजसेति सन्धिश्चान्दसः । आत्मस्वरूपगोपात्माहमित्यु-
पासतेति वाच्यार्थः ॥ ४१ ॥

विशिष्टोपासोः फलानि दर्शयति । 'सः' उपासकः, 'मोक्षम्'
अविद्याकामकर्मवियोगम्, 'अश्नुते', 'सः', 'ब्रह्मत्वं' सर्वदृष्टत्वम्, 'अधि-
गच्छति' । अत्र हेतुमाह, स ब्रह्मविद्भवतीति, ॥ ४२ ॥

व्युत्पत्तिपूर्वकं गोपालकत्वं दर्शयति । 'गोपान्' जीवान्, 'आत्म-
त्वेन', 'आच्छृष्टिपर्यन्तम्', 'आप्नोति' आदत्ते लोकरीति । पदार्थमुक्त्वा

१ तस्माद्देवः परो रजसे इति सोऽहमित्यवधार्यं गोपालोऽहमिति भावयेत् स
मोक्षमश्नुते इति, बुद्धिजनपुस्तकपाठः ।

नित्यानन्दैकरूपः^(१) सोऽहमोक्तद् गोपाल एव परं सत्यमवाधितं
सोऽहमित्यात्मानमादाय मनसैक्यं कुर्व्यात् आत्मानं गोपालो-
ऽहमिति भावयेदिति स एवाव्यक्तोऽनन्तो नित्यो गोपालः॥४३॥

मथुरायां स्थितिर्ब्रह्मन् सर्वदा मे भविष्यति ।

शङ्खचक्रगदापद्मवनमालावृतस्तवै ॥ ४४ ॥

वाक्यार्थमाह, स गोपालो भवतीति । गोपालत्वेन विशिष्टभावनामुक्त्वा
हृष्यत्वेन तामाह, ओं तत् यत् सोऽहमिति । शोक्तच्छब्दाभ्यां
वाचं 'यत्', 'परं ब्रह्म', 'सोऽहं,' इत्यवध्यात्मनं इत्यनुवर्त्तनीयं,
ततः 'हृष्यात्मको नित्यानन्दैकरूपः,' 'अहम्,' इति भावयेदिति शेषः ।
हृष्यात्मक इत्यस्यैव आत्मानं नित्यानन्दैकरूप इति । हृष सत्तायामिति
धात्वर्थान्तशब्दस्य चानन्दार्थत्वात् ब्रह्मात्मैक्यभावनपूर्वकं गोपालैक्यभावन-
नामाह, शोक्तद्गोपाल एव परं सत्यमिति । शोक्तच्छब्दवाचं 'परं सत्य-
मवाधितं,' 'ब्रह्म,' 'गोपाल एव,' 'सः' गोपालः, 'अहम्,' इति, 'आत्मानं,'
'मनसा,' 'आदाय' आत्मा, 'येक्यं कुर्व्यात्' । तदेव विदुषोति, आत्मानं
गोपालोऽहमिति भावयेदिति । गोपालात्मैक्यभावेन हेतुमाह ।
'स एवाव्यक्तोऽनन्तः', तं भावयेदिति । मायायामतिष्ठातिं वारयति,
अनन्त इति । देशतोऽनन्तत्वं मायानामपीत्यत आह नित्य इति ।
मुदघार्थहेतुतामाह, गोपाल इति ॥ ४३ ॥

को वास्यत्रावतारस्याश्रयो नित्यानित्याशङ्क्य नारायणो ब्रह्माणं प्रत्याह,
मथुरायां स्थितिरिति । योऽहं 'शङ्खचक्रादिभिराहतः 'तुवै' प्रतिहं,
तस्य 'मे सर्वदा मथुरायां स्थितिर्भविष्यति,' इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

१ ओं तत् यत् तत् तत् परं ब्रह्मात्मको नित्यानन्दैकरूप इति च, चिकित्तमपुस्तक
पाठः ।

विश्वरूपं परं ज्योतिः^(१)सकलं हववर्जितम् ।
 सदा मां संस्मरन्^(२)ब्रह्मन् भक्तपदं वासि निश्चिन्तं ॥ ४५ ॥
 मधुरामण्डले^(३)यस्य जम्बूद्वीपे^(४)स्मितोपि वा ।
 योर्चयेत् प्रणिमां मां च^(५) स मे प्रियतरो भुवि ॥ ४६ ॥
 तस्यामधिष्ठितः कृष्णरूपी पूज्यस्त्वदा सदा ।

विश्वरूपमिति । 'विश्वरूपं,' 'परं' उत्कृष्टं नित्यं, 'ज्योतिःसकलं'
 संप्रकाशं चैतन्यात्मकं, वस्तुतः 'रूपवर्जितं', 'मां', 'सदा संस्मरन्',
 वृत्तव्यः 'निश्चिन्तं मत्पदं याति' ॥ ४५ ॥

श्रीकृष्णो पूजास्येऽस्योत्तरमाह, मधुरेति । 'मधुरामण्डले यस्तु जम्बू-
 द्वीपे स्मितोपि वा', 'प्रणिमां' शिवादिमयीं, 'मां च', ध्यानभावितं 'भुवि',
 सम्यक् 'योर्चयेत्', 'सः,' 'मे' मम, 'प्रियतरः' बल्लभः, भवति ॥ ४६ ॥

तस्यामिति । हे ब्रह्मन् 'तस्यां'^(१) मधुरायां, 'अधिष्ठितः' अधिष्ठाय
 स्थितः, 'कृष्णरूपी', 'अहं' 'त्वदा सदा पूज्यः' । 'यतुर्बुद्धं पूजनीयदेवम-
 भिप्रेक्ष्य तत्र सदादायं दर्शयति, यतुर्बुद्धं चेति । पूज्यत्वेन अधिष्ठातव्यता इति

१ विश्वरूपं परं ज्योतिरिति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।
 २ सदा मां संस्मरन् इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।
 ३ मधुरामण्डले इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।
 ४ जम्बूद्वीप इति तथापि भारतमण्डले तथापि जम्बूद्वीपे तथापि मधुरायां विशेषेण
 इति बोद्धव्यमिति नारायणः ।
 ५ योर्चयेत् प्रणिमां प्रीत्या इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।
 ६ तस्यां प्रविष्टावामिति नारायणजीवमोक्षानिमज्जागुह्यं ।

चतुर्धा चास्याधिकारभेदत्वेन^(१) यजन्ति माम् ॥४७॥

युगानुवर्तिनो लोका यजन्तीश्च सुमेधसः ।

गोपालं सानुजं रामवक्त्रिण्याश्च तत्परं ॥ ४८ ॥

गोपालोऽयमजो नित्यः प्रद्युम्बोऽं सनातनः ।

रामोऽं अनिरुद्धोऽश्वात्मानमर्चयेद् बुधः ॥ ४९ ॥

मयोक्तेन स्वधर्मेण निष्कामेन^(२) विभागशः ।

‘अधिकाराः’ अस्य रूपाणि, तेषां ‘भेदत्वेन’ भिन्नत्वेन, ‘मां चतुर्धा यजन्ति’ ॥ ४७ ॥

इदमेव विद्वद्वीति । ‘युगानुवर्तिनः सुमेधसः लोकाः’, ‘इह’ जम्बूद्वीपे, गोपाक्षादिकं मां ‘यजन्ति’। चतुर्धा च विद्वद्वीति, गोपाक्षमिति । अत्र यथात् जायेते तौ, अत्रुजौ प्रद्युम्बानिरुद्धौ, ताभ्यां सहितं, ‘सानुजं,’ ‘गोपालं’ । कीदृशं, ‘रामवक्त्रिण्याश्च,’ वर्त्तमानं । तथा च गोपाक्षसङ्घर्षप्रद्युम्बानिरुद्धात्कचतुर्धाः शतया सहित उक्ते भवति । पुनः कीदृशं, ‘तत्परं’ रामादिषु अत्रुक्तं । यदा ‘तत्परं’ इकायं यथास्यात्तथा, यजन्तीति सम्बन्धः ॥ ४८ ॥

अयं चतुर्धा एको विष्णुरेव ननु विष्णोः पृथगित्याह, गोपालोऽयमिति । गोपाक्षादयश्चत्वारोऽपि ‘अहं’ विष्णुरेव, ततः ‘आत्मानं’ विष्णुं मां चतुर्विधं, ‘बुधः’ विद्वान्, ‘अर्चयेत्’, इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

मयोक्तेनेति । ‘मया’मन्वादिरूपाद्या, विभागशो षष्ठांशमादिभेदप्रोक्तेन

१ अधिकारिभेदत्वेन इति अ, घ, चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः। अधिकारिभेदं यजनेऽधिकारभेदत्वेनेति जीवमोक्षानी । अधिकारिचं भिन्नीति अधिकारिभेदं रूपं तद्भाषणेनेति मारायणः ।

२ निष्कामेन यथाभिधत्मानरहितेन इति मारायणः ।

तैरथं^(१) पूजनयो वै भद्रहृष्यानिवासिभिः ॥ ५० ॥

तद्दमंगतिहीना ये तस्यां मयि परायणाः ।

कलिना ग्रसिता ये वै तेषां तस्यामवस्थितिः ॥ ५१ ॥

यथा त्वं सद्यः पुत्रैस्तु यथा रुद्रो गणैः सद्यः ।

यथा श्रियाभियुक्तोऽहं तथा भक्तो मम प्रियः ॥ ५२ ॥

स होवाचाश्रयोनिस्यतुर्भिर्देवैः कथमेको देवः स्यादेकम-
‘स्रधर्मैश्च’ वरुणाश्रमधर्मैश्च, ‘भद्रहृष्या’ वचनयोः ‘निवासिभिः,’ ‘तैः’ प्रसिद्धैः
वरुणाश्रमधर्मैः, ‘अथं’ चतुर्विधैः कृष्णैः, ‘पूजनीयः,’ इत्यर्थः ॥ ५० ॥

स्रधर्मविहीनानामपि मत्परायणानामेव मत्पुर्व्यामवस्थितिर्न त्वभक्ता-
नामित्याह, तद्दमंगतिहीना इति । ‘कलिना,’ ‘ग्रसिताः’ कृष्णाः
सन्तः, ‘तद्दमंगतिहीनाः’^(१) आश्रमाचाररहिता अपि, ‘ये,’ तस्यां, पुर्यां,
मत्परा भवन्ति, ‘वै तेषां,’ एव ‘तस्यां’ पुर्यां, ‘अवस्थितिः,’ नाश्रय-
मित्यर्थः ॥ ५१ ॥

अथ हेतुमाह, यथेति । ‘यथा,’ ‘पुत्रैः’ सनकादिभिः, ‘सद्यः त्वं,’ ‘यथा,’
च ‘गणैः सद्यः,’ ‘रुद्रः,’ ‘यथा,’ च ‘श्रिया,’ ‘अभियुक्तः’ सहितः, ‘अद्यः,’
मम प्रियः, ‘तथा,’ ‘भक्तो मम प्रियः,’ अतएव पुरि भक्तानामेवाव-
स्थितिरिति शेषः ॥ ५२ ॥

‘सः’ यक्षबोधितः, ‘ह’ प्रसिद्धः, ‘अश्रयोनितः,’ ‘उवाच’ । किं ।
‘चतुर्भिर्देवैः’ गोपाश्रयामादिभिः, ‘कथमेको देवः स्यात्,’ अनेकेनामेकत्वं

१ तैरथमिति च, चिकित्तपुराणपाठः ।

१ तद्दमंगति भद्रहृष्याश्रया या नतिशया हीनाः य किन्तु मयि परायणाः समाहितवचनः
कलिना ग्रसिताः पापाश्रयाः तेषामपि तस्यां मत्परायां मत्परास्यस्यैवस्थितिर्नाश्रय-
कार इति मत्परायाः कृपाकुमेन सर्वतोर्षतः त्रैलोक्यमिति जीवमोहायी ।

क्षरं यद्विभ्रुतमनेकाक्षरं कथं भूतं स चोवाच तं हि वै पूर्वं हि
 एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मासीत् तस्मादव्यक्तमव्यक्तमेवाक्षरं तस्मा-
 दक्षरात् मक्षत्तत्त्वं मक्षतो^(१) वै चङ्गारस्तस्मादेवाचङ्गारात्
 पञ्चतन्मात्राणि तेभ्यो भूतानि तैरावृत्तमक्षरं भवति अक्षरोह-

व्याहृतमित्यर्थः । 'एकमक्षरं,' 'यत्' प्रथमाख्यं, 'विभ्रुतं', तर्हि 'कथं',
 गोपाक्षरामाक्षरमेकाक्षरं 'भूतं' जातं । स हेति । एवं एष्टुः 'च' प्रसिद्धः,
 विष्णुः 'तं हि वै', 'उवाच' । एकस्यानेकात्मकत्वमुपपादयितुं तस्य जग-
 न्मूलक्षरत्वं वक्तुमाह, पूर्वं हि एकमेवाद्वितीयमित्यादि । 'पूर्वं' सृष्टेः
 प्राक्, 'एवं' सजातीयभेदरहितम्, 'एव' शब्दात् स्वगतभेदरहितम्, 'द्वि-
 तीयं' विजातीयभेदरहितम्, 'ब्रह्म', 'आसीत्' । 'तस्मात्' ब्रह्मणः, 'अव्यक्तं'
 सर्वकार्यकारणशक्तिः, अव्यक्तम् आसीत् । अव्यक्तमेवेति । यत् 'अव्यक्तं,' तत्
 'अक्षरं', ब्रह्म 'एव,' तच्छक्तिरूपत्वात् । 'तस्मादक्षरान्मक्षत्तत्त्वं' । 'मक्षतो वै
 चङ्गारः' । अचङ्गारवर्णलोपश्चान्दसः । 'तस्मादेवाचङ्गारात्,' 'पञ्चतन्मा-
 त्राणि' भूतसूक्ष्मापरपर्यायाः, 'तेभ्यः,' 'भूतानि' पञ्चमहाभूतानि, इत्यर्थः ।
 तैरावृत्तमिति । 'तैः' मक्षदादिभिः कार्यभूतैः, 'आवृत्तम्' व्याप्तं,
 'अक्षरं,' चेति घटशरावादिभिरिव मृत् । अक्षरोहमिति ।
 अद्याकृताक्षरात्मको विष्णुः 'ओङ्गारः,' 'च' 'अक्षरम्' । ओङ्गाराक्षरब्रह्मण-
 रेक्योपपादनाय ओङ्गारे ब्रह्मधर्मानाह, अक्षर इति । 'अक्षरोऽमरः'
 जरामरब्रह्मण्यः, 'अभयः' अविद्याकामकर्मभूतः, 'अमृतः' चानन्दात्मकः,
 ओङ्गार इति शेषः । तथाविधब्रह्मपतीकत्वात् अथ अक्षरधर्मानाह,
 ब्रह्मेति । 'अक्षरः' अद्याकृताख्यः, 'अभयं हि वै ब्रह्म,' ब्रह्मशक्तिसमुदाय-

१. तस्मादक्षरात् मक्षान मक्षतो वै इति अ. घ. चिह्नितपुस्तकद्वयोपाठः ।

मोक्षारोहमजरोऽमरोऽभयोऽमृतो ब्रह्माभवं हि वै स मुक्तो-
हमस्मि अक्षरोहमस्मि सत्तामात्रं^(१)विश्वरूपं^(२)प्रकाशं व्यापकं
तथा एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म मायया तु चतुष्टयम् ॥ ५३ ॥

रोहिणीतनयो रामो अकाराक्षरसम्भवः ।

तैजसात्मकः प्रद्युम्न उकाराक्षरसम्भवः ॥ ५४ ॥

प्राज्ञात्मकोऽनिरुद्धो वै मकाराक्षरसम्भवः ।

रूपत्वात् । अथ ब्रह्मधर्मानाह, मुक्तोहमिति । 'अहं', 'मुक्तः' अविद्या-
स्पर्शरहितः, 'अस्मि', 'अक्षरोहम्' अविनाशो अहम्, 'अस्मि,' इत्यर्थः ।
ब्रह्मरः, ब्रह्म, तत्प्रतीकत्वात् तथाक्षरमद्याक्षरं ब्रह्म, तच्छक्तिरूपत्वादिति
विवक्षितार्थः । नन्वेवं ब्रह्मचेत् कथं चतुष्टयं सम्यग्मित्याशङ्क्य मन्त्रमाह,
'सत्तामात्रं विश्वरूपं प्रकाशं व्यापकं तथा एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म मायया तु
चतुष्टयम्,' इति स्पष्टं ॥ ५३ ॥

मायया चतुष्टयत्वं विवक्ष्योति, रोहिणीतनय इति । अकाराक्षर
रावच्छिन्नया मायया सम्भवः अविर्भावो यस्य सः 'अकाराक्षरसम्भवः,'
'रोहिणीतनयः,' 'रामः' विश्वात्मको जाग्रदवस्थाधिष्ठातृसमष्टिरूप-
इत्यर्थः । तैजसात्मक इति । उकाराक्षररावच्छिन्नया मायया प्रादुर्भूतः,
'प्रद्युम्नः,' 'तैजसात्मकः' स्वप्नावस्थाधिष्ठातृसमष्टिरूप इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

प्राज्ञात्मक इति । मकारावच्छिन्नया मायया प्रादुर्भूतः, 'अनिरुद्धः,'
'प्राज्ञात्मकः' सुषुप्त्यवस्थाधिष्ठातृसमष्टिरूप इत्यर्थः । श्रीब्रह्मसूत्रेण अथज्ञा-

१ स मुक्तोहमस्मि अक्षरोहमस्मि अजोहमस्मि अक्षरोभवं हि सत्तामात्रमिति
अ, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ विश्वरूपं प्रकाशमिति अ, व, चिह्नितपुस्तकद्वयपाठः ।

अर्द्धमात्रात्मको ज्ञाणो यस्मिन् विश्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ५५ ॥
 ज्ञाणात्मिका जगत्कर्त्री मूलप्रकृती ब्रह्मिणी ।
 ब्रजस्त्रीजनसम्भूतश्रुतिभ्यो ब्रह्मसङ्गतः ॥ ५६ ॥
 प्रणवत्वेन प्रकृतिं वदन्ति ब्रह्मवादिनः ।
 तस्मादोङ्कारसम्भूतो गोपालो विश्वसम्भवः ॥ ५७ ॥
 क्षीमोङ्कारस्यैक्यत्वं पद्यते ब्रह्मवादिभिः ।

अथातोतं तुरीयं धामेत्याह, अर्द्धमात्रात्मक इति । 'अर्द्धमात्रा' विशेषे-
 षतोनृचार्या, "अर्द्धमात्रा स्थिता नित्या यानुचार्या विशेषतः" इति-
 स्मृतेः । तदात्माकः' तत्प्रकाशकः, 'ज्ञाणः,' 'यस्मिन्' सदानन्दात्मके ज्ञाणे,
 'विश्वं,' 'प्रतिष्ठितं' अर्थात् ॥ ५५ ॥

विन्दुप्रतिपाद्या ब्रह्मिणी मूलप्रकृतिरूपेत्याह, ज्ञाणात्मिकेति ।
 ज्ञाणात्मिकरूपत्वात् अतिप्रकृतिमतीत्याभेदात् ज्ञाणरूपा 'जगत्कर्त्री,'
 'मूलप्रकृतिः,' ज्ञातव्या, इति शेषः । कीदृशी ब्रह्मिणीत्याह, ब्रजस्त्री-
 जनसम्भूतेति । 'ब्रजस्त्रीजने,' 'सम्भूताः' प्रसिद्धाः, याः श्रुतयः, ताभ्यः,
 प्रसिद्धः यो 'ब्रह्मसङ्गतः,' तस्मात् हेतौ ॥ ५६ ॥

'प्रणवत्वं' प्रकृत्युत्पत्तित्वं अथत्सत्त्वादिगुणारोपहेतुत्वं, तेन हेतुना
 'ब्रह्मवादिनः,' यदा विश्वतैजसादिरूपेण चतुर्धा संस्वितम् इत्यर्थः ।
 तस्याः 'प्रकृति'त्वं 'वदन्ति' । 'तस्मात्' ब्रह्मरूपत्वात्, 'ओङ्कारेण' 'सम्भूतः'
 प्रकृतिप्रतिपाद्यत्वात् प्रादुर्भूतः, 'गोपालः,' 'विश्वसंस्थित इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

क्षीमोङ्कारस्यैक्यत्वमिति । 'क्षीमोङ्कारयोः' 'ऐक्यत्वं,' ब्रह्मवादिनः वदन्ति ।
 अतः तत् 'पद्यते,' बीजाद्यः समन्त इत्यर्थः । उक्तगोपालभजनं मधु-
 रायामतिशयेन भटिति मोक्षफलचदमित्याह, मधुरायामिति । 'मधुरायां

मयुरायां विशेषेण मां ध्यायन् मोक्षमश्नुते ॥ ५८ ॥
 अष्टपत्रं विकसितं हृत्पत्रं तत्र संस्मितम् ।
 दिव्यध्वजातपत्रैस्तु^(१) चिह्नितं चरणद्वयं ॥ ५९ ॥
 श्रीवत्सलाङ्गकनं हृत्स्थं कौस्तुभं प्रभया युतम् ।
 चतुर्भुजं शङ्खचक्रशार्ङ्गपद्मगदान्वितम् ॥ ६० ॥
 सुकेयूरान्वितं बाहुं कण्ठं मालासुशोभितम् ।
 युमतकीरीटं वलयं^(२) स्फुरन्मकरकुण्डलम् ॥ ६१ ॥

मां ध्यायन्' विश्वाकारेण संस्मितः, किं पुनर्वक्तव्यं, चतुर्धा संस्मितः,
 'विशेषेण' शीघ्रम्, 'मोक्षं,' प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ५८ ॥

मां ध्यायन् इत्यनेन सूचितं ध्यानं विशदयति, अष्टपत्रं विकसितं
 हृत्पत्रं तत्र संस्मितं दिव्यध्वजातपत्रैस्तु चिन्हितं चरणद्वयमिति । 'अष्ट
 पत्रविकसित' हृदयकमल 'संस्मितं,' मां नित्यं ध्यायेदित्यर्थे, तेन सम्बन्धः ।
 तथादौ 'दिव्यध्वजातपत्रैः,' 'चिन्हितं,' 'चरणद्वयं,' ध्यायेत् ॥ ५९ ॥

'हृत्स्थं,' 'श्रीवत्सलाङ्गकनं,' 'प्रभया युतं,' 'च 'कौस्तुभं,' ध्यायेत् । 'चतु-
 र्भुजं' चतुर्भिर्गुणितं भुजं, 'शङ्खचक्रशार्ङ्गपद्मगदान्वितं,' ध्यायेत् ।
 शार्ङ्गपद्मशौरेककरे स्थितिरिति बोध्यम् । तेन करचतुष्टये पद्मधारण-
 मुपपन्नम् ॥ ६० ॥

'बाहुं,' च 'सुकेयूरैः' शङ्करैः, 'अन्वितं,' ध्यायेत् । बाहुमिच्छेक-
 वचननं आत्मभिप्रायेण । तथा 'कण्ठं,' 'मालासुशोभितं,' ध्यायेत् ।

१ शङ्खध्वजातपत्रैस्तु इति च, चिह्नितपुष्पकपाठः ।

२ युमतकीरीटमभयमिति च, चिह्नितपुष्पकपाठः ।

हिरण्मयं सौम्यतनुं स्वभक्तावाभयप्रदम् ।
 ध्यायेन्ननसि मां नित्यं वेणुशृङ्गधरं तु वा ॥ ६२ ॥
 मथ्यते तु जगत्सर्वं ब्रह्मज्ञानेन येन वा ।
 तत्सारभूतं यद्यस्यां मथुरा सा निगद्यते ॥ ६३ ॥
 अष्टदिक्पालिभिर्भूमिः पद्मं विकसितं जगत् ।
 संसारार्णवं सञ्जातं^(१) सेवितं मम मानसे ॥ ६४ ॥

तथा 'शुभन्' दीप्तिमान्, 'किरीटः' मुकुटः, तं, स्मरेत् । तथा 'स्फुरन्ती
 'मकराकारे 'कुण्डले', तयोर्द्वयमित्यर्थः ॥ ६१ ॥

'हिरण्मयं'^(१)देदीप्यमानं विष्णुं, तथा 'सौम्यतनुं' प्रसन्नमधुराङ्गतिं,
 'स्वभक्ताय' स्वभक्तेभ्यः, 'अभयप्रदं' मोक्षदम्, इत्यर्थः । अथवा द्विभुजं
 ध्यायेदित्याह, वेणुशृङ्गधरं तु वेति ॥ ६२ ॥

अथ मथुराग्रन्थार्थमाह । 'मथ्यते,' 'सर्वं,' 'जगत्,' अनेनेति मथं,
 ब्रह्मज्ञानं, गोपालस्वरूपस्य, 'ब्रह्मज्ञानेन,' मदनगोपालस्वरूपेण वा इति
 सम्बन्धः । 'यत्' अधिष्ठानं, हि सम्यक् ज्ञानं जगद्भ्रमं, निवर्तयति, 'तत्सा-
 रभूतं,' 'यस्यां,' 'सा,' 'मथुरा'पुरीत्यर्थः ॥ ६३ ॥

हृदयस्थितं विकसितमष्टपत्रं पद्मं व्याकरोति, अष्टदिक्पालिभि-
 रिति । 'अष्टदिक्पालैरेव पद्मैः 'सेवितं,' 'पद्मं,' 'मम,' 'मानसे' अन्तः-
 करणे, 'विकसितं,' सत्, 'भूमिः,' एव 'जगत्' जगदाश्रयं, 'संसारार्णवं,'
 'सञ्जातं' उत्पन्नमित्यर्थः ॥ ६४ ॥

१ संसारवारिषञ्जातमिति च, चिह्नितपुष्पकपाठः ।

१ हिरण्यं तत्रपाठकश्चिन्नमिति नारायणः ।

चन्द्रसूर्यत्विवो दिव्यध्वजा मेरुर्धिरण्मः^(१)

आतपत्रं ब्रह्मलोकमधोर्ध्वं चरणं स्मृतम् ॥ ६५ ॥

श्रीवत्सञ्च स्वरूपञ्च वर्त्तते लाञ्छनैः सच ।

श्रीवत्सलाञ्छनं तस्मात्कथ्यते ब्रह्मवादिभिः ॥ ६६ ॥

दिव्यध्वजातपत्रैर्बिम्बितं चरकद्वयं व्याकरोति, चन्द्रसूर्यत्विव इति । 'चन्द्रसूर्यत्विवः', एव 'दिव्याः,' 'ध्वजाः,' । मेरुरिति । 'मेरुः' पर्वतः, स एव 'द्विरण्मयः' छत्रदण्डः । आतपत्रमिति । 'ब्रह्मलोकः,' एव, 'आतपत्रं,' दण्डस्थानीयमेरुपरि वर्त्तमानत्वात् । अधोर्ध्वमिति । ब्रह्मा-
ण्डस्य 'अधः,' 'ऊर्ध्वं,' 'चरकं' चरकद्वयं, 'स्मृतम्,' इत्यर्थः । अधोर्ध्वमिति
सन्धिः, चरकमिति क्रीवत्वञ्च ह्यन्दसम् ॥ ६५ ॥

श्रीवत्सलाञ्छनशब्दार्थमाह । 'ब्रह्मवादिभिः,' 'तस्मात्' हेतोः,
'श्रीवत्सलाञ्छनं,'^(१) कथ्यते, यस्मात् 'लाञ्छनैः,' सङ्घटितं 'श्रीवत्सं' श्रीवत्सार्थं,
'स्वरूपम्,' एव परमेश्वरस्य 'वर्त्तते,' इत्यर्थः^(२) । आहिताप्रजादित्वात्
श्रीवत्सशब्दस्य पूर्वनिपातः ॥ ६६ ॥

१ चन्द्रसूर्याम्बरीचिन्त्या ध्वजमेरुर्धिरण्य इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः । एतस्य,
अनु विष्णोः सर्वेश्वरस्य निकेतने सपताकेन ध्वजेन भायमत आह, चन्द्रेति । ध्वजमेरु-
र्धिरण्य इति ध्वजदण्डस्थानीयो धिरण्ययो मेवः । कक्षादिदं निश्चितमत आह, चन्द्र-
सूर्याम्बरीचिन्त्येति । चन्द्रसूर्यसङ्घटनं यदम्बरं शुभ्रवर्णं पताकास्थानीयं तस्य औचित्या
उचितस्य भाव औचित्ये तया ध्वजपटस्थानीयसूर्येन्दुदर्शनामेरोः सुवर्णध्वजदण्डता
अनुनीयते इति शेषः अयमर्थः नारायणप्रणीतः । चन्द्रसूर्याम्बरीचिन्त्यो दिव्या ध्वजा मेरु-
र्धिरण्य इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ श्रीवत्सलाञ्छनं शुद्धो वर्णः शुद्धो भृगुचरणस्यार्थनिर्मित इति नारायणः ।

३ लाञ्छनैर्द्विचिन्तावर्त्तरोमभिः कुण्डलीकर्मलं चणविज्ञैः सच वर्त्तते तस्माद्हेतोः
श्रीवत्ससङ्घटन इति श्रीगोपाली ।

येन सूर्याग्निवाक्चन्द्रं तेजसा स्वस्वरूपिणा ।
 वर्तते कौस्तुभाख्यं हि मणिं^(१) वदन्तीशमानिनः ॥ ६७ ॥
 सत्त्वं रजस्तम इति अहङ्कारश्चतुर्भुजः ।
 पञ्चभूतात्मकं शङ्खं करे रजसि संस्थितम्^(२) ॥ ६८ ॥
 बालस्वरूपमत्यन्तं^(३) मनश्चक्रं निगद्यते ।
 आद्या माया भवेच्छाङ्गं पद्मं विश्वं करे स्थितम् ॥ ६९ ॥

कौस्तुभशब्दार्थमाह, येन सूर्याग्निवागिति । कः, अर्कः, अग्निः, वाक्, अग्निः, चन्द्राग्नी, इत्यस्य एकस्य एकदेशसाम्यात् अकारस्तुवर्णसाम्यात् बाक्, एतत्सर्वं स्तोभति परतन्त्रतया 'येन,' 'स्वस्वरूपिणा,' 'तेजसा,' प्र'वर्तते,' तं चित्स्वरूपमेव 'ईशमानिनः' ईश्वराराधकाः, 'कौस्तुभाख्यं,' 'मणिं वदन्ति' ॥ ६७ ॥

चतुर्भुजितं भुजं विदुष्योति, सत्त्वं रजस्तम इति अहङ्कारश्चतुर्भुज इति । गुणत्रयम् 'अहङ्कारः,' च इति 'चतुर्भुजः,' इत्यर्थः । गुणत्रयेण सत्त्वस्यादौ निर्दिष्टत्वेऽपि आद्युधक्रममनुबन्धादौ रजःकरस्थितं शङ्खं विदुष्योति, पञ्चभूतात्मकमिति । 'पञ्चभूतात्मकं शङ्खं,' रजोगुणरूपे 'करे,' 'संस्थितं,' बुधा विदुः । रजोगुणजन्यक्रियोत्पाद्यत्वादित्यर्थः ॥ ६८ ॥

बालस्वरूपमिति । 'अत्यन्तं,' यः 'बालः,' तद्वदिशुद्धं 'मनः,' एव सत्त्वाख्ये करे स्थितं 'चक्रं निगद्यते,' इति । 'आद्या' जगन्मूलकारणं, 'माया,' सा एव 'शाङ्खं,' विश्वाख्यं 'पद्मं,' च तमोगुणसत्त्वयो 'करे,' 'स्थितं,' 'निगद्यते,' तमोगुणायत्तस्थितिकत्वात् ॥ ६९ ॥

१ कौस्तुभाख्यं कश्चित्मिति अ, च, चिक्रितपुस्तकद्वयपाठः ।

२ पञ्चभूतात्मकः शङ्खः परोरजसि संस्थित इति च, चिक्रितपुस्तकपाठः ।

३ बालस्वरूपमत्यन्तमिति अ, च, चिक्रितपुस्तकद्वयपाठः ।

आद्या विद्या गदा वेद्या सर्वदा मे करे स्थिता ।

धर्मार्थकामकेयूरैर्दिव्यैर्दिव्यमहीरितैः^(१) ॥ ७० ॥

कण्ठन्तु निर्गुणं प्रोक्तं मास्यते आद्ययाऽजया ।

माला निगद्यते ब्रह्मांशव पुत्रैस्तु मानसैः ॥ ७१ ॥

कूटस्थं सत्स्वरूपञ्च किरीटं प्रवदन्ति मां ।

क्षरोत्तमं प्रस्फुरन्तं^(१) कुण्डलं युगलं क्षृतं ॥ ७२ ॥

आद्या विद्येति । 'आत्' प्रसङ्गात् विष्णोः, भक्तानां हृदि, संसार-
निरसनायाविर्भवतीति प्रसिद्धा 'या' 'आद्या विद्या' ब्रह्माहमस्मीति
विद्या, सैव 'गदा', 'वेद्या', 'सर्वदा', 'मे' मम, 'करे' अङ्गुष्ठाराख्ये, 'स्थिता',
अहंशक्तिरूपात् । केयूरैरन्वितं बाहुं विदुषोति, धर्मार्थकामेति ।
पुरुषार्थत्रयसत्त्वैः 'केयूरैः', अन्वितम् इत्यर्थः । कीदृशैः केयूरैः,
'दिव्यमङ्गाम् 'हृरितैः' प्रवर्तितैः ॥ ७० ॥

कण्ठमालासुश्रोभिर्तमिति व्याकरोति, कण्ठन्विति । 'प्रोक्तं' प्रागुक्तं,
'कण्ठं', 'निर्गुणं' ब्रह्म, जानीयात् इति शेषः । तत् ब्रह्म, 'आद्यया', 'अजया',
मायया, 'मास्यते' प्रपञ्चाभरणेन भूयते, अतो जेतोः 'तव', 'मानसैः पुत्रैः'
सनकादिभिः, 'तु', आद्या माया 'माला निगद्यते', इत्यर्थः ॥ ७१ ॥

क्षुभत्किरीटमिति व्याकरोति । बुधाः 'कूटस्थं सत्स्वरूपं',
'मां', 'किरीटं प्रवदन्ति', सर्वश्रेष्ठत्वादिति शेषः । स्फुरन्मकरकुण्डल-
मिति व्याकरोति, क्षरोत्तममिति । 'क्षरः' सर्वाणि भूतानि स्थिर-

१ दिव्यैर्दिव्यमहीरितैरिति च, चिह्नितपुष्पकपाठः । नित्यं सर्वदा अवारितैः अत्र
तिष्ठन्तैरिति मारायणः ।

२ प्रवदन्ति मे । अक्षरोत्तम प्रस्फुरितमिति च, चिह्नितपुष्पकपाठः ।

ध्यायेन्मम प्रियो नित्यं स मोक्षमधिगच्छति ।

स मुक्तो भवति तस्मै आत्मानं ददामि^(१) वै ॥ ७३ ॥

एतत्सर्वं भविष्यद् वै मया प्रोक्तं विधे तव ।

स्वरूपं द्विविधञ्चैव सगुणं निर्गुणात्मकम् ॥ ७४ ॥

स होवाचाद्ययोनिः व्यक्तानां मूर्त्तीनां प्रोक्तानां कथं त्वा-

जङ्गमानि, 'उत्तमः' जीवञ्च, एतत् 'दुर्गलं' इयं, 'स्रुतं' प्रसिद्धं, 'कुण्डलं', प्रवदन्ति इति सम्बन्धः ॥ ७२ ॥

कुण्डलान्तर्ष्विष्टस्वरूपध्यानफलमाह, ध्यायेदिति । यः कुण्डलान्तर्ष्विष्टं मां 'ध्यायेत्', 'स मोक्षमधिगच्छति' । मोक्षस्तु सर्वानर्श-निवृत्तिरूपः परमानन्दावाप्तिश्चेति व्याकरोति । स मुक्तो भवति तस्मै-आत्मानं ददामीति द्वितीयपादः ह्यन्वयत्वात् सप्ताक्षरः । 'सः' उक्तो ध्याता, अविद्याकामकर्मभ्यो वि'मुक्तो भवति', अहं 'तस्मै', 'आत्मानं' सदानन्दरूपं, 'ददामि,' इत्यर्थः ॥ ७३ ॥

उक्तं ध्यानमुपसंहरति, एतत्सर्वमिति^(२) । स्पष्टं ॥ ७४ ॥

स होवाचेति । प्रागुक्तमूर्त्तीनामाभरणयजनविधिं जिज्ञासुः 'सः' 'ह', 'अज्ञयौनिः', इति 'उवाच,' इत्यर्थः । व्यक्तानां मूर्त्तीनामिति । प्रागुक्त-दादशमूर्त्तिषु 'व्यक्तानां मूर्त्तीनां,' 'तु,' 'कथम्,' 'आभरणानि भवन्ति' ।

१ आत्मानं च ददामीति घ. चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ एतत् सर्वमिति । हे विधे त्वत्त्वं एतत् भविष्यत् मया तव प्रोक्तं द्विविधञ्चैव स्वरूपं सगुणं निर्गुणञ्च सकाम्याहते मेरोः शृङ्गे इत्यादिना, सगुणमेकमेवाद्वितीयं ब्रह्मसीदि-त्यादिना च निर्गुणञ्च स्वरूपं कथितमिति नारायणः । सगुण विराटरूपं निर्गुणं प्राकृतगुणान्तीतमिति जीवभोत्सामी ।

भरणानि भवन्ति^(१) कथं वा देवा यजन्ति रुद्रा यजन्ति ब्रह्मा
यजति ब्रह्मजा यजन्ति विनायका^(२) यजन्ति द्वादशादित्या
यजन्ति वसवो यजन्ति अप्सरसो यजन्ति गन्धर्वा यजन्ति
स्वपदानुगाऽन्तर्हाने तिष्ठतिका कां मनुष्या यजन्ति^(३) ॥७५॥

स होवाच तं हि वै नारायणो देव आद्या अव्यक्ता द्वादश-
मूर्त्तयः सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु देवेषु सर्वेषु मनुष्येषु तिष्ठन्ति ॥७६॥

‘कथं वा देवा यजन्ति रुद्रा यजन्ति ब्रह्मा यजति ब्रह्मजा यजन्ति
विनायका यजन्ति द्वादशादित्या यजन्ति वसवो यजन्ति अप्सरसो
यजन्ति गन्धर्वा यजन्ति,’ इति स्पष्टं । ‘कथं’ ‘यजन्ति’ कां च
यजन्ति, इत्यर्थः । ‘स्वपदानुगा,’ च, का ‘अन्तर्हाने,’ च, ‘का,’ तिष्ठति
इति प्रश्नार्थः । कां मनुष्या इति । ‘यजन्ति,’ ‘कां’ मूर्त्तिं, ‘मनुष्याः,’
कथं च इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

स होवाचेति । ‘सः’ एव ब्रह्मणा पृष्टः, ‘नारायणः देवः,’ ‘तं’
ब्रह्माद्यं, निश्चितम् उत्तरम् ‘उवाच,’ इत्यर्थः । ‘व्याव्यक्तमूर्त्तीनां कथ-
माभरणानि भवन्ति, इत्येकः प्रश्नः । कथं देवा यजन्ति, इति द्वितीयः ।
कां मूर्त्तिं के यजन्ति, इति तृतीयः प्रश्नो वाशब्दादभिमतः । तत्र
आद्यप्रश्ने मूर्त्तीनामव्यक्तत्वान्नाभरणानि वक्तव्यानि, इत्युत्तरमभिप्रेत्याह,

१ कथं वा देवा यजन्ति इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः । कथं वा केन प्रकारेण
अभरणानि भवन्ति इति नारायणः ।

२ ब्रह्मजा यजन्ति मरुतो यजन्ति विनायका इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ स्वपदानुगाऽन्तर्हाने तिष्ठति कां कथं मनुष्या यजन्ति इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

रुद्रेषु रौद्री ब्रह्मण्येवं ब्राह्मी देवेषु दैवी मानवेषु मानवी^(१)
 विनायकेषु विघ्ननाशिनी आदित्येषु ज्योतिर्गन्धर्वेषु गान्धर्वा
 अप्सरः स्वेवं गौर्वसुषेवं काम्या अन्तर्द्वाने प्रकाशिनी^(२) ॥७७॥
 आविर्भावाऽतिरोभावा स्वपदे तिष्ठति तामसो राजसी

आद्या अथक्ता द्वादशमूर्त्तयः सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु देवेषु सर्वेषु मनुष्येषु
 तिष्ठन्तीति । 'आद्याः' अनादयः, इत्यर्थः । श्रेयं स्पष्टम् ॥ ७६ ॥

कां मूर्त्तिं के यजन्ति इति द्वितीयप्रश्नस्योत्तरं सञ्ज्ञाकीर्त्तनेन वदन्ने-
 च सर्वेषु देवेषु तिष्ठन्ति, इत्येतद्विद्योति, रुद्रेषु रौद्री ब्रह्मण्येवं ब्राह्मी
 देवेषु दैवी मानवेषु मानवी विनायकेषु विघ्ननाशिनी आदित्येषु ज्योतिः
 गन्धर्वेषु गान्धर्वी अप्सरःस्वेवं गौर्वसुषेवं काम्या अन्तर्द्वाने प्रकाशिनी
 आविर्भावातिरोभावा स्वपदे तिष्ठति तामसो राजसी सात्विकीति ।
 'रुद्रेषु', 'देवेषु', 'रौद्री' नाम्नी मूर्त्तिः, तिष्ठति, इति ब्रुवता रौद्रीं मूर्त्तिं रुद्रा
 यजन्ति, इति द्वितीयप्रश्नस्य उत्तरमुक्तं भवति । 'एवं', 'ब्रह्मण्यि'
 ब्रह्मण्योके, 'ब्राह्मी' नाम्नी मूर्त्तिः, तिष्ठति इत्यर्थः । अत्रापि ब्राह्मीनाम्नीं
 मूर्त्तिं ब्रह्मा यजतीति द्वितीयप्रश्नस्योत्तरमुक्तं भवति । एवमन्यत्रापि
 बोद्धव्यम् । अन्तर्द्वाने च का मूर्त्तिस्तिष्ठतीत्यस्योत्तरमाह, अन्तर्द्वान
 इति । 'प्रकाशिनी' नाम्नी मूर्त्तिः, 'अन्तर्द्वाने' तिरोधाने, तिष्ठति,
 प्रकाशपूर्वकत्वात्तिरोधानस्येत्यर्थः^(३) ॥ ७७ ॥

१ मनुष्येषु मानवी इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ अन्तर्द्वाने प्रकाशते इति च, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ अन्तर्द्वाने वा तिष्ठति साऽप्रकाशिनी तस्या उपासकामावात् सा आविर्भाववन्ति-
 त्यर्थः इति जीवगोक्षामी ।

सात्त्विकी मानुषी विज्ञानघन आनन्दघनसच्चिदानन्दैकारसे
भक्तियोगे तिष्ठति ॥ ७८ ॥

ओं प्राणात्मने ओं तत्सङ्गर्भुवः स्वस्तस्मै वै प्राणात्मने
नमो नमः ॥ ७९ ॥

ओं श्रीकृष्णाय गोविन्दाय गोपीजनवल्लभाय ओं तत्
सद्(१)भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ८० ॥

ओं अपानात्मने ओं तत्सङ्गर्भुवः स्वस्तस्मै अपानात्मने वै
नमो नमः ॥ ८१ ॥

ओं कृष्णाय रामाय प्रद्युम्नायानिरुद्धाय ओं तत्सङ्गर्भुवः
स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ ८२ ॥

का स्वपदानुगा इत्यस्योत्तरमाह । आविर्भावो विद्यते यस्याः सा
आविर्भावा, न विद्यते तिरोभावो यस्याः सा अतिरोभावा, आवि-
र्भावा चारुौ अतिरोभावा च 'आविर्भावातिरोभावा' इत्यन्नाम्नी मूर्तिः,
'स्वपदे' कैशाससत्यलोकवैकुण्ठलोकस्थे, 'तिष्ठति', इत्यर्थः(१) । तस्यास्मै-
विध्यमाह, तामसी राजसी सात्त्विकीति । मानुषी कुत्र तिष्ठति इत्य-
स्योत्तरमाह, मानुषी विज्ञानघन आनन्दघनसच्चिदानन्दैकारसे भक्ति-
योगे तिष्ठतीति । 'विज्ञानघनानन्दघननाम्नी 'मानुषी' मनुष्या प्रसिद्धा
मूर्तिः, 'सच्चिदानन्दैकारसः' यः 'भक्तियोगः,' तत्र तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ७८ ॥

१ गोपीजनवल्लभाय साधेत्यन्तं ओं तत्सदिनि च, चिह्नितपुष्पकपाठः ।

२ या स्वपदे वैकुण्ठदौ तिष्ठति सा आविर्भावा आविर्भाववती तिरोभावा तिरो
भाववती चेति जीवगोक्षामी ।

ओं व्यानात्मने ओं तत्सद् भूर्भुवः स्वस्तस्यै व्यानात्मने वै
नमो नमः ॥ ८३ ॥

ओं श्रीकृष्णाय रामाय ओं तत्सद् भूर्भुवः स्वस्तस्यै वै नमो
नमः ॥ ८४ ॥

ओं उदानात्मने ओं तत्सद् भूर्भुवः स्वस्तस्यै वै उदानात्मने
नमो नमः ॥ ८५ ॥

ओं कृष्णाय देवकीनन्दनाय ओं तत्सद् भूर्भुवः स्वस्तस्यै वै
नमो नमः ॥ ८६ ॥

ओं समानात्मने ओं तत्सद् भूर्भुवः स्वस्तस्यै वै^(१) नमो
नमः ॥ ८७ ॥

ओं गोपालाय अनिरुद्धाय निजखरुपाय ओं तत्सद् भूर्भुवः
स्वस्तस्यै वै नमो नमः ॥ ८८ ॥

ओं योऽसौ प्रधानात्मा गोपाल ओं तत्सद् भूर्भुवः स्वस्तस्यै
वै नमो नमः^(२) ॥ ८९ ॥

ओं योऽसाविन्द्रियात्मा गोपाल ओं तत्सद् भूर्भुवः स्वस्तस्यै
वै नमो नमः^(३) ॥ ९० ॥

१ ओं समानात्मने ओं तत्सद् भूर्भुवः स्वस्तस्यै वै समानात्मने नमो नम इति
ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ तस्यै वै प्रधनात्मने नमो नम इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ तस्यै वै इन्द्रियारमने नमो नम इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

ओं योऽसौ भूतात्मा गोपालः ओं तत्सद्भूर्भुवः स्वस्त्यै वै
नमो नमः^(१) ॥ ८१ ॥

ओं योऽसावुत्तमपुरुषो गोपालः ओं तत्सद्भूर्भुवः स्वस्त्यै
वै नमो नमः^(२) ॥ ८२ ॥

ओं योऽसौ परब्रह्म गोपालः ओं तत्सद्भूर्भुवः स्वस्त्यै वै
नमो नमः^(३) ॥ ८३ ॥

ओं योऽसौ सर्वभूतात्मा गोपालः ओं तत्सद्भूर्भुवः स्वस्त्यै
वै नमो नमः^(४) ॥ ८४ ॥

ओं योऽसौ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिमतीत्य तुर्यातीतो गोपालः
ओं तत्सद्भूर्भुवः स्वस्त्यै वै नमो नमः^(५) ॥ ८५ ॥

१ तस्यै वै भूतात्मने नमो नम इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

२ तस्यै उत्तमपुरुषात्मने नमो नम इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

३ तस्यै वै परब्रह्मात्मने नमो नम इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

४ तस्यै वै सर्वभूतात्मने नमो नम इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

५ तस्यै वै तुर्यात्मने नमो नम इति ख, चिह्नितपुस्तकपाठः । ओं तां प्राणात्मने

तां तत्सद्भूर्भुवः स्वस्त्यै प्राणात्मने नमो नमः ।

ओं तां कण्ठ्याय गोविन्दाय गोपीजनवक्त्रभाय तां तत्सद्भूर्भुवः स्वस्त्यै वै नमो-

नमः ।

ओं तामपानात्मने तां तत्सद्भूर्भुवः स्वस्त्यै अपानात्मने नमो नमः ।

यमाय नमः । निर्ऋतये नमः । वरुणाय नमः । वायवे
नमः^(१) । कुबेराय नमः । ईशानाय नमः । ब्रह्मणे नमः ।
सर्वेभ्यो देवेभ्यो नमः ॥ ९७ ॥

दत्त्वा स्तुतिं पुण्यतमां ब्रह्मणे स्वस्वरूपिणे ।

कर्तृत्वं सर्वभूतानामन्तर्द्धाने बभूव सः ॥ ९८ ॥

ब्रह्मणे ब्रह्मपुत्रेभ्यो^(२) नारदाय तथा श्रुतम्^(३) ।

न्तस्तेव मन्त्रत्वं बोध्यम् । कथं द्वादशादित्या यजन्तीत्यस्योत्तरमाह,
सूर्याय नम इति । सूते सर्वप्रपञ्चमिति 'सूर्यः' ज्योतिःस्वरूपः परमात्मा,
इत्यर्थः अनेन मन्त्रेणादित्या यजन्तीत्यर्थः । कथं देवा यजन्तीत्यस्यौ-
त्तरमाह । इन्द्राय नमः । अग्नये नमः । निर्ऋतये नमः । वरुणाय
नमः । वायवे नमः । कुबेराय नमः । ईशानाय नमः । ब्रह्मणे नमः ।
सर्वेभ्यो देवेभ्यो नम इति । 'सर्वेभ्यः' वसुगन्धर्वाक्षुरःकिन्नरप्रभृतिभ्यः,
'नमः,' इत्यर्थः ॥ ९५ ॥

तदेवं ब्रह्मसंवादेन गान्धर्वीप्रश्नोत्तरं निरूप्याय कण्ठतो मुनि-
गान्धर्वीप्रश्नोत्तरमवतारयति, दत्त्वा स्तुतिमिति । 'सः' विष्णुः, 'स्वस्वरूपिणे'
स्वमूर्त्तये, 'ब्रह्मणे', 'पुण्यतमां', प्रागुक्तां 'स्तुतिं',^(४) 'दत्त्वा,' तथा सर्वलोकानां
'कर्तृत्वं' कर्तृसामर्थ्यं, 'ब्रह्मणे,' दत्त्वा, 'यन्तर्द्धाने बभूव' अदृश्या
बभूव ॥ ९६ ॥

१ सवते नम इति ऋ. ग. घ, चिह्नितपुस्तकचपपाठः ।

२ ब्रह्मणो ब्रह्मपुत्रेभ्य इति जीवगोखानिसंस्कृतः पाठः ।

३ नारदाय श्रुतं यथेति व. चिह्नितपुस्तकपाठः ।

४ स्तुतिं मत्तदृशसन्वाकिकामिति नारादकः । श्रुतिमिति जीवगोखानिसंस्कृत-
पाठः ।

तथा प्रोक्तान्तु गात्रवि गच्छध्वं^(१) स्वालयान्तिकम् ॥ ६६ ॥

इत्याथर्वणोपनिषत्सु गोपालतापन्युत्तरभागः समाप्तः ॥

मया वेदतत्सम्प्रदायतो यथा श्रुतं युष्मान् प्रति तथा प्रोक्तमित्याह, ब्रह्मणे ब्रह्मपुत्रेभ्य इति । हे 'गात्रवि', मया इदं 'ब्रह्मपुत्रेभ्यः', 'नारदात् यथा श्रुतं', 'तथा', मया युष्मान् प्रति 'प्रोक्तं' । हे 'गात्रवि', सर्वा ययं 'स्वालयान्तिकं' स्वाश्रमप्रदेशं प्रति, 'गच्छध्वं' । आद्यं ब्रह्मणे इति पदं, पूर्वश्लोके योजितं । नारदाय इत्यत्र पक्षस्याः सुपांसुगिति सूत्रेण हादेशः । आद्यं तथा इति पदं, यथा, इत्यर्थे ॥ ६६ ॥

भवसन्तापसन्तानघ्रातनी तापनी श्रुतिः । तदर्धबोधिनी टीका जनार्दनविनिर्मिता ॥ १ ॥

इति श्रीमद्विश्वेश्वरविरचितायां गोपालतापनीटीकायामुत्तरतापनी-
टीका समाप्ता ॥

१ गच्छत्वमिति घ, चिह्नितपुस्तकपाठः ।

15894

ROYAL ASIATIC SOCIETY OF BENGAL LIBRARY

Author *Veda - Atharva*

Title *Gopala Tapani*

Call No. *1814*
2-65.Agv.

Date of Issue	Issued to	Date of Return

Library of the
ROYAL ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
Call No. *1814* / *2-65.Agv.*
Accession No. *15894*